

89199092 Pm2

S-44

Faint, illegible text on a yellowish paper fragment, possibly bleed-through from the reverse side of the page. The text is mirrored and difficult to decipher.

542.09170

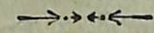
ՅՏ-44

ԱԻ. ՅԷՐ-ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ.

ՊՈՒՑԵԱՆ

ԵՒ

ՆՐԱ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Հրատարակու թիւն
ՀԱՅԿ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ

ՆՈՐ-ՆՈՒԻ ԶԵՒԱՆ
Յպարան Սերովբէ Ասագեանի
1908

Գին Է 25 կոպ.

70.890

- 6 NOV 2011

ԱՒ. ՏԵՐ-ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ.

891.99.092

5-44

պ.

ՊՌՈՇԵԱՆ

ԵՒ

ՆՐԱ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ

ԱՐԺԷՐԸ

Հրատարակութիւն
ՀԱՅԿ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ
Տպարան Սերոբէ Ասազեանի
1908

8263

29 SEP 2013

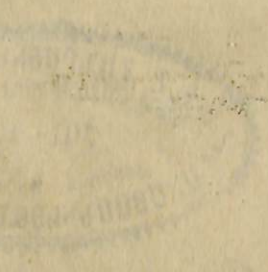
8 NOV 2011

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՊՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՊՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՊՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՊՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՊՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Իւր յագեւիւ ռուսցիչ

Պ. Մանուկ Աբղեանին

Նուէր

Աշխատասիրողից

Պոօշեանի առանձին գրքով հրատարակուած ինքնուրոյն գրուածները և մնացած մի քանի կարևորները:

1. Սօս եւ Վարդիթեր 1860, 1887, 1905.
2. Աղասի ողբերգութիւն 1863.
3. Ղարաբաղու տիգ. Մարիամեան աղջկանց դպրոցի բացումը 1864.
4. Ազուլեաց երկսնո դպրոցների բացումը 1867.
5. Կոուածադիկ 1878, 1897.
6. Հացի խնդիր 1880, 1904.
7. Շահէն 1883, 1905.
8. Յեցեր 1889.
9. Բողէ 1890.
10. Սկիզբն Երկանց 1892.
11. Յուշիկներ I 1894.
12. Նա 1896.
13. Արցիգզի 1896.
14. Միքէլ Աղնաց Արդիւ 1896.
15. Մեր Խէչօն 1899.
16. Յոնսն 1901.

1. Առ անձկալին Շուշան դուտոր Վարդանայ Մեղու 1859, № 16, Երկրորդ անգամ Աղբեր 1888 սեպտ.
2. Որսորդ Բաղդոն. Արարս 1894 Ա.
3. Եկնդեցական հաշուետուութիւն (պատկեր). Արարս 1894 Բ.
4. Օրը կիրակի է, երազը ստա. Բանասէր 1903.
5. Կնունք. Լուսայ 1900 Ա.
6. Յանոս. Լուսայ 1903 № 4.
7. Լուսանկարչի յիշատակարանից. Մանիս 1893, 458—463.

ՊՈՇԵԱՆ ԵՒ ՆՐԱ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

1. Պոօշեանի բոլոր վէպերը.
2. Ա. Զօպանեան. Անահիտ 1899 թ. № 8.
3. Ն. Բարամեան. Մուրճ 1889 թ.
4. Լէօ. Ռուսանայոց գրականութիւնը. Վննատիկ 1904 թ.
5. Մ. Նալբանդեան. Սօս եւ Վարդիթերի առթիւ Հանդ. գրական և պատմական:

Ա.

Պերճ Պոօշեանը ծնուել է 1837 թ. Աշտարակ գիւղում մի աղքատ ընտանիքի մէջ. սկզբնական անունը Յովհաննէս է՝ Տէր-Առաքելեան ազգանունով: Նրա հայրը պարսպում էր գերձակութեամբ, բայց ինչպէս գիւղական միւս արհեստները, այնպէս էլ գերձակութիւնը՝ ընտանիքը տնտեսապէս ապահով դրութեան մէջ պահելու համար առատ աղբիւր չէր հանդիսանում. այնպէս որ գերձակ Ստեփանը (այդպէս էր Պոօշեանի հօր անունը) հազիւ էր կարողանում մասների աշխատանքով ընտանիքի համար օրական հաց հայթայթել, և միևնոյն ժամանակ չէր զրանում պարապ ժամանակները որդիներին իր գիտցած այբուբենը սովորեցնել: Բախտի բերմամբ Յովհաննէսը իր առաջին գրավարժութիւնը չէ սկսում նարեկի կամ ժամագրքի վրայ, այլ նրան վիճակում է այն ժամանակ ընդհանրացած տաճկահայոց բարբառով և նոր մեթօդով՝ պատկերազարդ այբբենարանը:

Փոքրիկ Յովհաննէսը անուշադրութեան չէ մատնուում Աշտարակ գիւղում. Մոզնու վանահօր մօտ 12 տարեկան հասակում գրել, կարգալ, սաղմոս և նարեկ անգիր անցնելուց յետոյ, ուշիմ և ժիր յատկութիւնների շնորհիւ արժանանալով Ներսէս կաթողիկոսի որդեգրութեան, մտնում է Ներսիսեան դպրանոցը:

Այդ թուականներին և դրանից առաջ մեր ազգի մտաւոր և հասարակական դրութիւնը ողբալի վիճակ էր ներկայացնում. քաղաքակրթութեան նշոյլն անգամ չէր երևում հայերիս մէջ և զրկուած հասարակութեանը խոր քնից սթափեցնող լրագրներինց ու հասարակական շահերէ նախանձախնդրութիւնից աւելի ոյժ էին տալիս խաւարի և տգիտութեան ծնունդ «անձնական կրքերի, անիրաւութիւնների, հարստահարութիւնների, մատնութեան, ռխակալութեան»: Չկար իսկ կանոնաւոր վարժարան, որտեղ պահուէր ազգի թանկագին տարրը՝ լեզուն, միայն այս կամ այն խանութում խալիֆայական դասաւանդութիւնը տեղի էր ունենում մի քանի մոնթ կոչուած տղաների համար. «ժողովուրդը ընկղմած խաւարի մէջ, բարոյապէս ընկած և ցաւալի դրութեան մէջ էր», գրում է հանգուցեալ Երիցեանը: Այս կորուստաբեր մթնոլորտը գուցէ վատ ազդեցութիւն ունենար ուժասպառ հայի համար, եթէ քաղաքական հանգամանքների փոփոխութեան բարբարաւ ազդեցութիւնը, երջանկայիշատակ Ներսէս կաթողիկոսի հիմնած դպրոցը օգնութեան չհասնէին: Վերջինս իր դռները բանալով հայ օտարախօս ուշիմ մանուկների առաջ և նրանց լեզու տալով ու ազգային զգացմունք ներշնչելով, ուղարկում էր թափուր մնացած գործունէութեան ասպարէզ, դէպի տգէտ ժողովուրդի գիրկը: Ներսէս կաթողիկոսը այս յուսով էր սրամիտ Յովհաննիսին որդեգրել և մտցրել դպրոցը 1852 թ. յունուարին:

Բարբարաւար այդ ժամանակ տեսուչ է նշանակուում Ծանշեանը, մի պատկառելի անձնաւորութիւն, որին, նայած վկայութիւններին, դպրոցը իր յառաջադիմութեամբ շատ է պարտական: Նա իր համեստ բնաւորութեամբ, բարձր կրթութեամբ աշակերտների համար օրինակ էր հան-

դիստնում, միևնոյն ժամանակ կուում էր վաստակած թշնամիների դէմ դպրոցի ուսումնական և տնտեսական մասի վերաբերմամբ: Լինելով հաստատուն բնաւորութեան տէր, բրիտոնեայ ոգով ներշնչուած հայ մարդ, վայելում էր կաթողիկոսի համակրութիւնը, որով ձեռք է բերում դպրոցում նորամուտ կարգեր և անհրաժեշտ փոփոխութիւններ մտցնելու համար հօր պաշտպան, միւս կողմից էլ հովանաւորում էր Յակովբ Կարինեանի պէս ուսումնասէր վարժապետներին, որոնք ամբողջ հոգով նուիրուած էին հայ մշտուկների կրթութեան և դաստիարակութեան գործին:

Հակառակորդ թշնամիները արգելք եղան Ծանշեանին շատ բան անելու, որոնց թւում խանգարուեց նաև բնական առարկաներ մտցնելու ծրագիրը, բայց դրա փոխարէն հիմնաւորապէս անցան եղած առարկաները, մանաւանդ կրօնագիտութիւնը և հայերէն լեզուն: Այսպիսի անձնաւորութեան առաջնորդութեամբ սովորելով, Յովհաննէսը ձեռք բերեց հայրենասիրութեան ոգի, հաստատակամութիւն, վարքի մաքրութիւն և կրօնագիտութեան մէջ իրորը համոզում. այս վերջինը ոչ միայն Յովհաննիսի, այլ և միւս աշակերտների կողմից մեծ չափով արտայայտութիւն էր գտնում. Մեծ պահոց շարաթ երեկոները Ծանշեանի առաջնորդութեամբ աշակերտները քարոզներ էին կարդում: Թշնամիները աշխատելով տապալել Ծանշեանին՝ տքնում էին այդ քարոզների մէջ հակա լուսաւորչական ուղղութիւն տեսնել և նրան բողոքական հրատարակել, բայց նա, ինչպէս երևում է, վնասող անձնաւորութիւններից չէր...:

Յովհաննէսը զգացմունքով քարոզ խօսողներից էր. ուստի քանի գնում աւելի ու աւելի էր սիրում կաթողիկոսից, բայց մի հանգամանք զրկեց նրան կաթողիկոսի բազմ հայեացքից, որից յետոյ սկսուում են նրա համար չարքաշ օրեր: Վերջին դասարանում էր, երբ կաթողիկոսի հաճութեամբ օրոշուեցաւ բարձր դասարանի աշակերտներին ուրար տալ. Յովհաննէսը չէ համաձայնում, անշուշտ, կրօնական կոչման մէջ մտնելու ցանկութիւն չունենալու համար, և հէնց այդ օրուանից կաթողիկոսի աչքից ընկնում է:

Ապարգիւն է անցնում Լազարեան շեմարան գնալու ցանկութիւնը և ոչնչանում են, համարեա, երիտասարդ Յովհաննիսի բոլոր ծրագրները. բայց և այնպէս նա որոշում է գիմնադիրն մտնել: Սուղ միջոցները արգելք են լինում նրան շարունակելու ուսումը, ուստի ստիպուած թողնելով ուսումնաւայրը, վերստանում է հայրենիք:

Պոռեանը սկզբում որքան յաջողութիւն էր գտնում՝ որքան շատ հայրական խնամք վայելում, այնքան այժմ առանց արտնչելու ստիպուած էր տեղի տալ անողոր բախտի որոշումներին: Վերագառնալով հայրենիք, տեսնում է իրենց ընտանիքի վատթար վիճակը, պարտքերի տակ ճընշուած եղբօր անմխիթար դրութիւնը, ոչխատում է մի գործի կաշի, որպէսզի կարողանայ թեթևցնել իր պատճառած, առանց այն էլ սուղ միջոցներով ապրող մի ընտանիքի ծանրութիւնը:

Աշտարակում այդ ժամանակ մի դպրոց կար տիրացուներից մէկին յանձնած, որտեղ թաղաւորում էր բացարձակապէս խալիֆայական սիստեմը իր բոլոր յատկանիշներով: Պոռեանն իբրև ուսագէտ, ժողովրդի ցանկութեամբ ընկերանում է տիրացուի հետ, բայց շուտով դպրոցը մնում է նորա խնամակալութեան ներքոյ, որովհետև տիրացու վարժապետը չկամեցաւ «գիտնական» մարդու հետ ծառայել: Թէպէտ Պերճ Պոռեանը*) մասամբ նոր կարգեր մտցրեց դասաւանդութեան մէջ, դպրոցի տնտեսականի համար հոգաբարձու ընտրել տուաւ, յամենայն դէպս մեծ յաջողութիւն չունեցաւ. երբեմն ստիպուած էր իր փայփայած մտքերին, Շանշեանից ժառանգած գաղափարներին ու կարգերին դաւաճանել: Ուրիշ կերպ էլ չէր կարող, որովհետև հացի խընդիրն էր. «գոյութեան կուրծքն էր ինձ տագնապի մէջ դնողը,

*) Թերևս Պոռեանն իր իսկական անունը գիւղում եղած ժամանակը փոխած լինի, մանաւանդ երբ իմաստում է որ, Պոռեանի սերունդից է, որ ինքը Պահլաւի Գրիգոր Մաղխտորոսի եղբօր որդի Պոռից է (?), ուստի սկսում է գործ ածել Պերճ անունը, Պոռեան ազգանունով: Տես Կոռածաղիկ 24, Յուշկննք I, 5—12:

կամ պէտքէ պառաւ ծնողիս և քոյրերիս օգնելու քաղցր պարտականութիւնից ձեռք քաշէի և կամ գաղափարից», գրում է նա և աշակերտների ծնողների պահանջմամբ տեսնում ենք Պոռեանին դարձած ամենախիստ կերպով ձեծող, պատժող, փալախայի ազդեցութեանը խնկարկող խալիֆայ ուսուցիչ:

Ուսուցչական պաշտօնը առիթ է լինում Պոռեանին ի մօտոյ ծանօթանալու գիւղական բարքերին, սովորութիւններին. բայց ժողովրդական կեանքին մեծ չափով ծանօթութիւն բերեց մանաւանդ այն ժամանակ, երբ Մողնու Վանքում նստող գործակալ վարդապետի քարտուղարը և հաշուաշարժը դարձաւ. նա էր կատարում բոլոր գրութիւնները, գանազան զեղծումները, գանգատները, ամուսնական խնդիրների ըննութեանը կամ որոշմանը ակնատես և մասնակից էր: Թէ վարժապետութեան և թէ քարտուղարութեան պաշտօնում եղած ժամանակը Պոռեանը քիչ էր վաստակում, շատ քիչ վարձատրուում, սակայն բարոյապէս աւելի էր օգտուում, որովհետև միջոց ունեցաւ շատ մօտ ծանօթանալու Արարատեան գաւառի բնակիչների նիստ ու կացին, սովորութիւններին, աւանդութիւններին, որ յետոյ նրա երկասիրութիւնների էական մասը կազմեցին:

Շնորհիւ Սարգիս եպիսկոպոս Ջալալեանի՝ Պոռեանը նորից թիֆլիս է գնում, որտեղ սկզբում յաջողում է մասնաւոր դասեր ունենալ և յետոյ միեւնոյն ժամանակ ուսաց լեզուի ուսուցիչ լինել Ներսիսեան դպրոցի պատրաստական դասարանում: Այս անգամ թիֆլիսում մի կարևոր հանգամանք առիթ եղաւ Պոռեանցին արտայայտելու Դէպքի բերմամբ մտնում է նա իր համագիւղացի Յովհաննիսի տունը, ուր և ստանում է նոր հրատարակուած «Վէրք Հայաստանին» իբրև զբաղեցուցիչ գիրք մի երկու ժամուայ համար՝ տանտիրոջ բացակայութեան պատճառով: Պոռեանը երկու անգամ իրար յետևից կարդում է այդ գիրքը և ամեն անգամ էլ կարելի էր նրա զէմքի վրայ կարդալ հոգեկան յուզուած զրութիւն, տխրութիւն, ուրախութիւն, որ ապացոյց է

խորը տպաւորութիւն ստացած լինելուն: Հէնց այդ երեկոյ էլ Պոռշեանը իր հայրենակից բարեկամի առաջ երգուում է Արովեանին աշակերտելու:

Աշակերտ ժամանակ նա ոգևորուած էր Արովեանի տեսքով, նրա կարգադրութեամբ ու քաղցր մտերմական յարաբերութեամբ, նրա փայփայանքներով, որից կարծես թե եր ստանում թոչեւրու. այժմ էլ երիտասարդ Պոռշեանը ոգևորուում է նոյն մեծ մարդու գաղափարներով, նրա նոր մտքերով և գրականութեան համար նոր ճանապարհ բաց անող գրքով:

Պոռշեանն իսկապէս Արովեանին հաւատարիմ աշակերտ եղաւ, կատարելով իր երգումը: Յաջորդ երեկոններին նա նստում և գրում է «Սօս և Վարդիթերի» առաջին գլուխը, որը ներկայացնում է ուսուցիչ Կարինեանցին. համակրելի վարժապետը շատ է հաւանում այդ գրուածքը և խրախուսում է շարունակել. «Արովեանցը փակ լեզուդ բաց արաւ, Պոռշ, շարունակիր, չթողնես, նա իր Քանաքեոն անմահացըրեց, դու էլ քո Աշտարակն անմահացրու»: Հեղինակաւոր ուսուցչի գովասանքից խրախուսուած, Պոռշեան վերջացնում է «Սօս և Վարդիթերը» և տալիս տպագրութեան 1860 թ.: *)

Այնուհետև Պոռշեանի գործունէութեան շրջանը ընդարձակուում է. նա հանդէս է գալիս իբրև գրող և հասարակական գործիչ: Մեծ ջատագով և եռանդուն պաշտպան էր օրիորդաց կրթութեան գործին. նրա նախանձեռնութեամբ Թիֆլիսում, Շուշում և Ագուլիսում օրիորդաց դպրոցներ են բացուում. Թիֆլիսում միևնոյն ժամանակ «Կոունկ» ամսագրերի խմբագրի օգնականի և սրբագրչի պաշտօն է կատարում: Յատկապէս «Կոունկի» համար Հայաստանի գաւառները ճանապարհորդելու և տեսարաններ ու հնութիւններ նկարելու համար, սովորում է լուսանկարչութիւն, և թէպէտ իսկական նպատակին չի հասնում, բայց միջոց և

*) Սրանից առաջ գրած է լինում իր ուսուցչի հետևորդութեամբ մի ոտանաւոր Առ անձկալին Շուշան դուստր Վարդանայ (Մեղու Հայաստանի 1859 թ. № 16.):

հնարաւորութիւն է ունենում սոված ժամանակը լուսանկարչութեամբ պարապելու:

Շանշեանի հրաւերով Պոռշեանը գնում է Շուշի, որտեղ երկար չի տևում նրա ուսուցչական գործունէութիւնը, որովհետև «ստորերկրեայ խարդաւանանքները, որ Թիֆլիսից սկսած հալածում են Շանշեաններին, քանդեցին նրա գործը և Շուշում, որով բոլորովին հեռացրին նրան ազգային ամայացած գործունէութեան ասպարիզից, որ խըղձմտանքի նման այնուհետև հեռուից սկսաւ փառամոռնների և շահամոռնների գործունէութիւնը դիտել»: Պոռշեանը չի վհատում այս լարած թակարդներից, նրա մէջ կենդանի գործունէութեան եռանդը մղում է ուրիշ տեղ, ուր մի առ ժամանակ կարող էր ազատ լինել չարասիրտ մարդկանցից, իսկ հայ ժողովուրդը դեռ պատրաստ չէր այդպիսի անձնանուէր երիտասարդներին իր գերիւ ընդունելու և նրան խնամելու, որորհետև դեռ խորթ էր նրա համար մի չնչին զոհողութիւն: Պոռշեանը մի առ ժամանակ թափառելուց յետոյ, անցնում է Ագուլիս և մի տարուց յետոյ թողնում է այդ վայրն և՛ դատապարտելով իրեն անգործունէութեան և մատնելով թափառաշրջիկ կեանքի: Այդ թափառական կեանքի արդիւնքն է նրա «Շահէն» վիպասանութիւնը: Եւ անա երբ սկսում են նրա համար 1866—72 թ. չարքաշ տարիները, այսինքն երբ նա հեռացած է ուսուցչական իր գաւառական ասպարիզից և մատնուած թափառական կեանքին, լուսանկարչութիւնը միջոց է տալիս մուրացկանութեամբ չ'պարապելու, մինչև «Մշակի» հրատարակութիւնը, երբ Պոռշեան սկզբում խմբագրութեան անդամ ընտրուեցաւ:

Պոռշեանը երկար չգործեց այս ասպարիզում, որովհետև նրա գործունէութիւնը բոլորովին այլ ընաւորութիւն ունէր. չէ՞ որ նա խոստացել է Արովեանին աշակերտելու. այս միտքը միշտ նրան ոգևորում էր և ոյժ տալիս արհամաարհելու ամեն մի անյաջողութիւն: Երբ անյաջող եղք է ունենում արտասահման գնալու խնդիրը, Վիհապետեան կպիսկոպոսի հրաւերքով Աստրախան է գնում Թիմական Դպրանոցի տեսչի պաշտօնով, բայց որովհետև այդ երազած

դարձրցը չկար, Պոօշեանը մնում է նորարարց ծխական գրաւորոցում. իբրև Շանշեանի աշակերտ այստեղից ևս հայււում է և այս անգամ հիւրընկալւում է «Փորձ» հանդիսախմբագրութեան մէջ: «Փորձի» միջոցով գրական ասպարէզ է ելնում, առով մի քանի վէպեր՝ գլխաւորապէս Աշտարակի կեանքից՝ Կոռածաղիկ, Հացի խնդիր և Շահէն: Այս շրջանին է պատկանում նրա «Աղասի» թատերգութիւնը, որը ասպարէսում օրից արդէն իսկ մոռացուած է:

Պոօշեանը նորից ուսուցչական ասպարէզ է դուրս գալիս. նրան հրաւիրում են Երևանի թեմի գալրոցների տեսչի պաշտօնով, որտեղ էլի հնարաւորութիւն է ունենում Արաւրատեան նահանգի ժողովրդի բարքերը կատարելապէս ուսուցնասիրելու: Տեսչական գործունէութիւնը *) վերջանում է գալրոցների փակումով, որից յետոյ Պոօշեանի համար սկըսւում են ամենասովալի օրերը. հարիւրաւոր հայ մանուկների դաստիարակը ստիպւած է լինում ածիաւաճառութեամբ պարապելու, որպէսզի մուրացկանութեան ճանապարհը չբռնի: Սակայն այս անասանի զրութիւնը երկար չի տևում, 1887 թ. ուսուցչութեան պաշտօնով Ներսիսեան գալրոցն է հրաւիրում, ուր մինչև 1900 թ. անձնուէր ուսուցիչը դասաւանդում էր Հայոց լեզու և կրօնագիտութիւն, իսկ պարապ ժամերը պարապում է գրականութեամբ և «Մորձի» հրատարակութեամբ նորից ասպարէզ է գալիս և տալիս է Ցեցեր, Յունօն, Բղբէ, Սկիզբն երկանց վէպերը:

Բացի այս վէպերից, Պոօշեանը պարապել է նաև թարգմանութեամբ: 15 հատ մեծ ու փոքր երկեր է թարգմանել, որոնցից 9-ը բարեգործական ընկերութեան առաջարկութեամբ:

Պոօշեանը ունեցել է նաև հրատարակախօսական գործունէութիւն. զանազան ստորագրութեամբ մասնակցել է Մեղու, Մշակ, Արձագանք, Նոր-դար թերթերին և Հանդէս պատմական ու գրական, Լուսոյ, Տարագ, Մասիս և Բանասէր հանդէսներին, որոնց մէջ տպագրել է գլխաւորապէս փոքրիկ պատկերներ գիւղական կեանքից, աւանդութիւնից և կամ զանազան յիշողութիւններ: Պոօշեանը մեռու նոյեմբերի 25-ին՝ 70 տարեկան հասակում:

*) «Յունօն» վէպը այս շրջանի արդիւնք է,

Բ.

Վերածնութեան շարժումը 50-ական թուականներին: — Արժեանքի վէպը Հայաստանին: Պոօշեանը հետեղ նրան: — Պոօշեանի հայեացքը վիպասանութեան մասին: Վիպասանի կեղծ գրութիւնը վէպերի անընական տեսարանների նկատմամբ: Պոօշեանի պատմական կոչուած ոտմանները: — Վ. Սկոտտ իբրև իսկական ներկայացուցիչ գրականութեան այդ ճիւղին: — Պոօշեանի պատմական ոտմանների նիւթը. տիպերի և գործողութիւնների անընակնութիւնը:

Պոօշեանի հանած երկու տեսակի՝ բարի և չար բնաւորութիւններ. — Ղեկնղի, տ. Մեկքքէթի և Պէշանի բնաւորութիւնները իբրև պատկեր նրա հանած տիպերի: Վէպերի մէջ գեղարուեստի բացակայութիւնը, նրանց հէքիաթային բնաւորութիւնը. աւելորդաբանութիւններ. հրատարակախօսական բնաւորութիւն: Վիպասանի անհոգութիւնը վէպերի նկատմամբ: Եղբակացութիւն:

Վերածնութեան շարժումը մեր մէջ, թէև սկսուել էր շատ առաջ, բայց շատ ուշ պտուղներ տուեց: 19-րդ դարու առաջին քառորդից կամայ-կամաց սկսել էր պէճին տալ և միայն յիսունական թուականներին բռնկուած է միանգամից նոր սյծով և հանդէս գալիս, համարեա, իր բոլոր կողմերով: Մօր քնից գարթնում է հայը, տեսնում է իրեն մերկացած և նեղ շրջանում սարփակած, անհրաժեշտութիւն է զգում արմատապէս փոխուելու, քանդելով իր այդ անձուկ կեանքի սահմանները: Լուրջ ուսումնասիրութեան է անում իր ընթացքը, ուսումնասիրութեան ենթարկում կեանքը և սերունդ կրթելու համար միջոցներ ձեռնարկում. որովհետև մինչև այդ՝ մասամբ կեանքի, գոյքի անապահով զրութիւնը և զրանից առաջացած մեծամեծ չարիքները, պանդխտութիւնը, կրօնական կնճառտ խնդիրները Ֆիզիքապէս և մտաւորապէս մաշուած հային արգելք էին լինում գէթ մի անգամ իր կեանքը քննելու մասին մտածելու և գէպի կորուստ տանող անդունդի մօտիկութիւնը զգալու: Ճիշտ է, այս մեռելային գրութիւնը երբեմն խանգարում էր ուժեղ կամքի և բնականից օժտուած անհատների շնորհիւ, բայց բուժիչ սպիղանի լինել չէին կարողանում այն վէպերին, որ երկար ժամանակ տանջում, մաշում էր հային: Բաց անել այդ

մեռելային դրութեան մէջ թագնուած կեդսերը, սպանիչ թոյնը, երևան հանել պակասութիւնները, ցոյց տալ կենսատու լոյսը, միայն կարող էր անել պարբերական մամուլը: Ծանօթացնել անցեալի հետ, ազգային գիտակցութիւն առաջ բերել, սերունդ կրթել առաջաւոր ազգերին հետեւելով, կարող էր անել միայն դպրոցը. և մենք, թէև պակաս չափով ունէինք և մամուլ և վարժարան, բայց երկուսն էլ խալիֆայական էին, երկուսն էլ զուրկ ներդրածող ոյժ ունենալու զօրութիւնից:

Հայերս մի ընդունակութիւն ունենք շատ շուտով ընդօրինակելու մի նոր բան՝ լինի այդ ուրիշ ազգերի մէջ տարիների ընթացքում արեան գնով ձեռք բերած, կամ հանձարների մոզական գաւազանի հարուածով առաջացած և կամ թէ մարդկութեան տկանքի հնարած: Այս երևոյթը ունի իւր առաւելութիւնները և պակասութիւնները, բայց վերածնութեան ժամանակ գոնէ բարեբար ազգեցութիւն ունեցաւ: Յարաբերութեան սահմանը ընդարձակելով և հետզհետէ օգտուելով Եւրոպական քաղաքակրթութիւնից, կարճ ժամանակում մեծ յեղափոխութիւն է սկսում մեր մէջ, առաջ բերելով նոր գաղափարներ, նոր աշխարհայեցողութիւն: Այս նոր աշխարհայեցողութեան համար բաւականութիւն չէր կարող տալ հինը, որը կամ թերի էր կամ անյարմար և կամ անպէտքացած: Անհրաժեշտութեան պահանջներին միայն հոգևորականները չէին կարող բաւականութիւն տալ իրենց մենաշնորհ իրաւունքով՝ գրաբար լեզուով, ուստի ասպարէզ են գալիս նաև աշխարհականները նոր, հասկանալի, բոլորին մատչելի լեզուի հրահանգով և անհրաժեշտ պակասութիւնները լրացնելու տենչով:

Այս նորամուտ տարրերի ազգեցութիւնը, նոր ասպարէզ եկող երիտասարդների գործունէութիւնը, Եւրոպական կեանքի հետ ունեցած շփումը բացի կեանքի և հետևապէս գրականութեան վրայ ազդելուց, կերպարանափոխ են անում մեր լեզուի մասին ունեցած գաղափարը: Նոր շրջան է սկսւում, նոր կեանք ստեղծւում, ուստի սրանց համապատասխանող նոր լեզուի կարիք է զգացւում, որ ժողովրդի

մեծամասնութեանը հասկանալի լինէր: Այս գաղափարը, մսանյայտութեան մէջ էր մեր վերածնութեան գործի առաջնորդների համար, այժմ ծագում է մեծ թափով, որով և գրագիտութիւնը հնարաւորութիւն է ստանում վանքերի պատերից դուրս աշխարհականների համար մատչելի դառնալ: Գրաբարը կարծես կապել էր մարդկանց լեզուն, կաշկանդել էր ազգի բանաստեղծական տաղանդը, և իզուր չէ, որ Արովեանը ասում է. «լեզուս բաց ա էլել իմ ընտիր, ազիզ, իմ սրտի սիրեկան ազգ», ուրեմն աշխարհաբար լեզուի հետևանքը պիտի լինէր լեզուի կաշկանդումից ազատուելը, հետևապէս և գրականութեան բեղմնաւորումը. և իրօք, աշխարհաբար ոչ միայն այդ է անում, այլ և իր հետ բերում է նոր գաղափարներ, նոր հասկացողութիւններ, որովհետև այն կրօնասիրութիւնը, որ առաջ էր գալիս մեծ մասամբ կրօնական գրքերի վրայ դաստիարակութիւն ստանալուց, պակասում էր, հետզհետէ տեղի տալով հայրենասիրութեան և այլ գաղափարների:

Հետզհետէ բեղմնաւորող արեւելեան մեր գրականութիւնը հակառակ արեւմտեանի՝ իր սկիզբը դնում է ժողովրդի էկանքի և հայրենիքի ուսումնասիրութեան վրայ: Բանաստեղծութիւնը իր զգայմունքի և մտածողութեան աղբիւր գտնում է ժողովրդի կենցաղի և նրա մտաւոր աշխարհի հարստութեան մէջ. գրականութիւնը ունենալով այդ ձգտումը, աշխատում է ժողովրդական կեանքի պակաս, թերի կողմերը ցոյց տալ, ուղղել և քաջալերել լաւ կողմերը, որով և ստանում է մի տեսակ տենդենցիօզ բնաւորութիւն: Այսպիսի բնաւորութիւն ստանալու պատճառը և միևնոյն ժամանակ աշխարհաբարի քաղաքացիական իրաւունք տուող եղաւ Խ. Արովեանը իր «Վէրք Հայաստանի» գիւցազներգութիւնով:

«Վէրք Հայաստանին», որպէս մի նորանշան երևոյթ մեր գրականութեան համար, մի ծաղիկ խոպան անդաստանում, մեծ ընդունելութիւն գտաւ, և գնահատողը ոչ միայն մի քանի հոգի եղան, այլ քիչ թէ շատ գրագէտ անհատների մի ամբողջ խումբ, որոնք առաջին անգամն էին պատա-

հում այդպիսի բուն գեացումների արտայայտութեան: Թէպէտ այս գրուածքը գեղարուեստական տեսակէտից շատ թույլ է, բայց իր մէջ ամբողջով զգացումները այնքան խորն են, այնքան հարազատ և անկեղծ, որ ամեն մի ընթերցողի վրայ ազդեցութիւն է թողնում, և ընթերցողը տեսնելով, որ իր զգացումներն են արտայայտած, իր ցուն ու վիշտը երգած, անբաժան ընկեր է դարձնում: Մի կողմից «Վէրք Հայաստանին» ոգևորութիւն է առաջ բերում իր դադարաբով և իրէջայով, միւս կողմից էլ ճանապարհ է բաց անում զէպի գրական ասպարէզ այն մատաղ սերնդի համար, որ զեռ կրթւում էր դպրոցում:

Արովկանի առաջին աշակերտը եղաւ Պոռչեանը, որը գրական ասպարիզում համեստ գործունէութիւն ունեցաւ: Արովկանը բոմանտիկ դպրոցին է պատկանում և նրա «Վէրքը» գրուած է նոյն ուղղութեան ազդեցութեան տակ. իսկ Պոռչեանը, մասամբ, ուշախառ է, թէպէտ կրքեմ ընկել է բոմանտիկ գրութեան մէջ, մանաւանդ ա. շրջանում: Երկուսի ցանկութիւնն է կղեր, որ ժողովրդին մատչելի գրականութիւն տան նրան ազնուացնելու համար, բայց այդ ցանկութիւնը իրագործելու միջոցները տարբեր են: Արովկան իւր նպատակին ուղեցել է հասնել թշնամի մահճախանների վրայ առելութիւնը կենդրոնացնելով և զէպի ժողովրդի հերոսները սէր տածելով, իսկ Պոռչեանը ժողովրդին ազնուացնելու համար անկեղծութեամբ տգեղութիւնները բեմ է հանել իւր կարողացածին չափ, պախարակել է և միևնոյն ժամանակ արժանիքները հանդէս բերելով խրախուսել (հմտ. Մուրճ:) Պոռչեանը ունի humor և այս յատկութեան շնորհիւ է, որ յաջողել է նրան հեգնել ժողովրդի կեանքի թերութիւնները, բայց զժգախտաբար այս հեգնութիւնը ոչ մեծ թափով և ոչ էլ մեծ չափով է արտայայտուել և շատ տեղ նոյն իսկ հեգնութիւնը նրան չի յաջողուել «օր» «Հացի խնդրի» մէջ Ռամազանի և Շահազիզի կամարականների նկարագրութիւնները:

Պոռչեանն իր ուսուցչից այսքան տարբերութիւններ ունենալով, միևնոյն ժամանակ, ասում ենք, հետեոյ է նրան, որովհետեւ «Վէրք Հայաստանին» նրա համար օրինակ է

ճանաչել. Արովկանը գրել է նոր լեզուով և նոր նիւթ է մշակել մեզ համար բոլորովին նոր ձևով և նոր էղանակով և այս մի քանի «նորերին» է հետեւել նա. բացի դրանից առաջին շրջանի գրուածները կրում են «Վէրքի» ազդեցութիւնը՝ գլխաւորապէս կուսածագիկ:

Պոռչեանը տեսնելով, որ Վէրք Հայաստանին անմահացրել է Քանաքեռը, ցանկացաւ անյայտութեան մէջ չթողնել Աշտարակը, կորստեան վտանգից ազատել իր ծննդավայրի հնաւանդ սովորութիւնները, որովհետեւ «բազմաջան և Արովկանն ուսումնականը զգալով անշուշտ ազգի աւանդութիւններն ու ծէսերը կենդանացնելոյ կարեորութիւնը, գրեց իր Վէրք Հայաստանին արդիւնաւոր շարագրութիւնը, նկարագրելով նրա մէջ Երեանի նահանգի Քանաքեռ գիւղի լեղուի դարձուածքը և տնային մի քանի սովորութիւններ... Մա առաջինն եղաւ, որ մի դիւցազնի ձեռքով ընծայեց մեր ազգին իր առանին կենաց նկարագիրը... Թէ չէ կղել Աղասին կամ թէ կղել է մի աննշան ուն, հոգ չէ. Աղասու վրայ պատմուածներն ամեն հայ մարդու յատկութիւնն է: Հայն այդ ամենը իր օրօրոցի մէջ իւր մօր կաթի հետ է ծծել... («Սօս և Վարդիթեր. 2-րդ ապագրութիւնն. յառաջարան»): Գեհատելով Արովկանի այս ուղղութիւնը, նոյն տեղ ասում է, որ ինքը սիրահարուած է մեր հայրերի թողած աւանդութիւնների վրայ, երգում է «իր տկար կարողութեամբ նայրենաց սովորութիւնը, վարքն ու բարքը և այլ այսպիսի արքային ծէսեր, բայց դիտաւորութեամբ գրուածքը ախարժարուր ամենու համար սիրելի ազգի թէ մեծին և թէ փոքրին և տեսնելով կոյս սիրայ սրբութիւնը, երկու կրակից միջնորդութեամբ պատմում է Աշտարակ գիւղի սովորութիւնը, ի մէջ բերելով ամենախոր և չնչին համարած արարողութիւններն ամենց զամուսնելու լուսն ու վատր»: Եւ յիշուի, Պոռչեանը իւր այս խոստումը կատարում է, տալով իր վէպերի մէջ Հայաստանի մի գաւառի 50-ական թուականների գիւղական կեանքը, բարբառը և աւանդութիւններն ու սովորութիւնները:

Այսպէս ուրեմն, մեր վիպասանի համար թանկագին են

ժողովրդի սովորութիւնները և ժողովրդական կեանքը, իսկ վէպի հերոսը կարող է երկրորդական նշանակութիւն ունենալ, որովհետև «ախորժալուր առնելու» համար է սիրոյ պատմութիւն անում, ուրեմն «վիպական ձևի գոյութիւնը անհրաժեշտ է այն չափով, որքան նպաստում է սովորութիւնների նկարագրութեան»: Վիպասանութեան մասին այս խղճալի հայեացքը միայն առաջին մի քանի վէպերին յարմար է գալիս, որովհետև այս նեղ գծած սահմանում չէ մնացել. փոխելով աշխարհայեցողութիւնը, փոխել է, ըստ երևոյթին, և վիպասանութեան մասին ունեցած կարծիքը: Այս տեսակէտից նրա վիպագրութիւնը կարելի է երկու շրջանի բաժանել. մէկ այն շրջանը, երբ զբաղուել է Աշտարակով և երկրորդ՝ որտեղ արձագանք են գտել ժամանակակից մի քանի դէպքեր և գաղափարներ: Յամենայն դէպս կտրուկ բաժանում էլ չի կարելի անել, որովհետև վիպասանը մինչև վերջն էլ վէպերի մէջ կամ առանձին գրքոյկով նկարագրել է ժողովրդական կեանքի զանազան երևոյթներ:

Մի անգամ գաղափար կազմելով Պոռչեանի այսպիսի հայեացքի մասին, մեզ համար պարզուում է, թէ ինչպիսի դիրք բռնած պիտի լինի վէպի գեղարուեստականութեան և նրա մէջ գործող անձերի նկատմամբ: Պոռչեանը լինելով մասամբ իրականեան (реализмъ) դպրոցի հետևող, ոչ թէ գիտակցաբար, այլ հանգամանքների բերմամբ, և ունենալով սուր դիտողութիւն, գիւղական համայնքից ընտրած հերոսներին նկարագրում է այնպէս, ինչպէս իրօք նրանք կան. նա չի էլ մտածում, որ հերոսը բնաւորութեան ամբողջութիւն, հոգեբանական զարգացում պիտի ունենայ, այլ ինչպէս իրականութեան մէջ են, որի շնորհիւ գլխաւորապէս երկրորդական բնաւորութիւնները բնական են դուրս եկել: Կարգում ես Սօս և Վարդիթեր, Հացի խնդիր և այլն, առաջը բացում է նահապետական կեանքով ապրող հայ ընտանիք. նկարում է ընթերցողի առաջ նրանց պարզ յարաբերութիւնները, իրար սիրելու և օգնելու տենչը, երիտասարդների չարածձի խաղերն ու խօսակցութիւնները: Դրա փոխարէն, երբ այս շինական կեանքում ապրողներից մէկին

նա ընտրել է վէպի հերոս և աշխատել է զանազանել միւսներից, ոյժ է տուել երևակայութեանը, բայց վերջինս ստեղծագործական զօրութիւն չունենալով, կեղծութեան մէջ է ձգել նրան:

Եթէ ի նկատի չառնենք «Սօս և Վարդիթերի» փոքրիկ անընական տեսարանները, բաւական է յիշել այն անընական գրութիւնը: Որի մէջ ընկել էին երկու սիրահարներ ծնողներից բացասական որոշում ստանալուց յետոյ: Սօսը ռուսերիկ թափառում է ցրտաշունչ ձմեռուայ օրերին լիոսներում. սառոյցների վրայ է սահում, սառն ջրերի մէջ լողանում և ապա վայրի կենդանիների հետ կուռում. թէպէտ մահ է խնդրում, բայց էլի չի զլանում ձիւնի աակից խոտ հանել իր թշուառ գոյութիւնը պահպանելու համար: Այս բոլորը անելուց յետոյ Սօսի գոյնը չի փոխուում կամ առողջութիւնը չի խանգարուում և միայն երկու շաբաթից յետոյ Գարեգինի յորգորմամբ տուն է գալիս: Տանը, երբ լսում է Վարդիթերի մահը, խորը հոգուց է բաշում և ինդրում է Գարեգինին «որ իրար կշտի թաղել տայ, իր մօր մխիթարէ, եղբարցը մնաս բարով ասէ, ինքն ուրախ կենայ», յետոյ աչքերը վերև է բարձրացնում, աղօթք անում և հոգին աւանդում (?): Վարդիթերը մեռնելիս նոյնպէս Սօսի ցանկութիւնն է յայտնում: Անընակութիւնը ակներև է, որովհետև Սօսը և Վարդիթերը կաթուածահար չեն եղել, նոքա թէ մտածում, թէ տեսնում, լսում են և թէ կանոնաւոր դատողութիւնն ունին. (հմտ. Հ. Գր. և Պտմ.) այս կերպ իսկոյն անհասկանալի է լինում երևակայութեան ոյժով ստեղծած շինծու դէպքերը: Շողիկը (Բղդէի մէջ) մի գիւղացի աղջիկ, զեռ չպսակուած, այնքան համարձակ է գտնուում, որ դէն է շարտում ամօթխածութիւնը, կոխտտում է հնաւանդ սովորութիւնները և մօր ձեռքից փախչում է հիւանդ պառկած նշանածին տեսնելու համար. զեռ սա բաւական չէ, նոյն Շողիկը խնդրում է հիւանդին շրջապատող կանանց հետանալու, որպէսզի մենակ մնայ նշանածի մօտ, և նոյն իսկ բարձր ձայնով իր սէրն է յայտնում ու վերջին համբոյրով մահուան կնիքը դրոշմում ամուսնու ձակատին:

1002
89263

Միևնոյն Շողիկը եկեղեցում պսակուելիս, քահանայի հարցին՝ «որդեակ իմ, մինչև ՚ի մահ հնազանդ ես», գիւղական աղջիկը չի բաւականանում գլխի բացասական շարժման պատասխանով, այլ անարգանք ու խայտառակութիւն է թափում նորապսակի գլխին հօր և առաջին նշանածի մահուան պատճառ բռնելով. աղջիկը իր երկար ատենաբանութիւնից (?) յետոյ ձգում է երեսի քօղը, փախչում, բարձրանում է մատուռի պարիսպը և այնտեղից ընկնում սրածայր քարերի վրայ: Եւ այս բոլոր ստեղծագործութիւնը, անշուշտ, նրա համար է, որ Բղէին բերէր մատուռ ուխտադժութեան հետեանքը ցոյց տար, սուրբի ազդեցութիւնը յայտնի անէր: Վերջին գրուածքի «Յունօնի» մէջ՝ աւագակ Նազօն ընթերցողին անյայտ պատճառներից փոխում է իր ընթացքը. և հոգեբանական այդ փոփոխութիւնը վիպասանն ուզեցել է արտայայտել մի երկար մենախօսութեան մէջ. Նազօն նստած է մի քարի վրայ, իսկ օտքերի մօտ ճանապարհորդը, որը լսում է Նազօյի մենախօսութիւնը (302—316 էջ): Հետաքրքիրն այն է, որ Նազօն չի նկատում ճանապարհորդին: Այդքան էլ համբերութիւն, այդքան էլ միամտութիւն... Անբնական է և այն տեսարանը, երբ Ներսէսը (Կոուածաղէկ) նշանածի ձեռքից բռնած գնում է պսակուելու, յանկարծ սառնութեամբ հրաժարւում է հարսից և մեծ յօժարութեամբ Վարդին տալիս և այլն և այլն:

Այսպիսի շատ անբնական գործողութիւններ և տեսարաններ գլխաւոր գործող անձերի կեղծութիւնը ակնյայտնի են դարձնում: Շինծու կեղծ բնաւորութիւններ են Պոռօհանի պատմական ոտմանների, եթէ կարելի է իսկապէս պատմական անունը տալ, հերոսները:

Պոռօհանի պատմական վիպասանութիւնները՝ Կոուածաղիկ, Շահէն, առաջ են եկել նոյնպէս Արովեանի ազդեցութեամբ, որովհետեւ Վէրը Հայաստանին ինքն ըստ ինքեան պատմական բնաւորութիւն էլ ունի, որով անմահացրած ենք տեսնում նշանաւոր ժամանակակից պատմական դէպք՝ Ռուսաց յաղթանակը պարսիկների վրայ: Նոյն ժամանակից է ստնում Պոռօհանը իր նիւթը, միայն այն տար-

բերութեամբ, որ Արովեանս երեակայութեամբ ընտրած հերոսը ներկայացուցիչ էր Ռուսաց հովանաւորութեան տակ մտնելու ջերմ փափագողների, իսկ Պոռօհանը պատերազմի մէջ մասնակցող հերոսին՝ Ներսիսին: (Հմմտ. Մուրճ):

Պատմական ոտմանը, իսկապէս առաջ եկաւ 19-րդ դարու սկզբում ոտմանտիկ դպրոցի ազդեցութեամբ: Մի տեսակ սէր է զարթնում Եւրոպայում վերադառնալ դէպի միջնադարը, ուսումնասիրել անցեալը որքան կարելի է ճշտութեամբ. բայց ինչքան էլ աշխատում էին հոգով ու մտքով սրանալ դէպի անցեալը, թաղուել հնութեան մէջ և իսկականը նկարագրել, չէր յաջողւում, որովհետեւ ներկայի ազդեցութիւնից խուսափել չէին կարողանում: Միայն անգլիացի ոտմանիստ Վալտեր Սկոտտը պատմական վէպի իսկական ներկայացուցիչը եղաւ, որը միջնադարը ներկայացրեց այնքան պարզ, որքան ներկան: Նա իր առանձնասենեակը աշխատում էր զարդարել միջնադարեան ձևով, միջնադարեան իրերով, իր ամբողջ էութեամբ թափանցում էր անցեալը և ըստ կարելւոյն աշխատում էր իսկականին մօտենալ, ուստի «Վ. Սկոտտի պատմական տիպերը բոլորովին տաքարիւն, զգայուն, կենդանի, հոգեբանօրէն ճշմարիտ են. իսկ նրանց կեանքի հանգամանքները ստեղծում էր ինքը բանաստեղծական գուարճութեամբ, օգտուելով կեանքի անհամար երևոյթներից»: Ռոմանտիզմի ծնունդ այս վիպասանը պահել է շկօլայի որոշ յատկութիւնները՝ նախ՝ տեղաւկան գոյն՝ մի առանձնայատկութիւն, երբ երևան է զալիս երկու ազգեր իրար հետ համեմատելիս, այսինքն բանաստեղծն այնպէս է գրում, որ ընթերցողը իմանում է ինչ ազգից վերցրած լինելը: Ինչպէս իւրաքանչիւր անհատի մէջ անխառն շողախ են կազմում անհատական, ազգային և հանրամարդկային կողմերը, այնպէս էլ անբաժան պիտի լինեն և արուեստի մէջ: Երկրորդ՝ ժամանակի գոյն, այսինքն բանաստեղծը աշխատելու է տարբեր ժամանակների, ուրեմն տարբեր սերունդների ներքին և արտաքին յատկութիւնները զանազանել, այսինքն ամեն մի սերունդ իր ժամանակի ոգուն համապատասխան պիտի ներկայացուի: Այս

տեսակէտից մեր վիպասանները բաւական խեղճ են: Վեր-
ցնենք օրինակ Րաֆֆուն, որը ամենասիրուած վիպասանն
էր, նրա Դաւիթ բէգը և Սամուէլը ամեն բանով իրար ժամա-
նակակից են, չնայած որ մէկն ապրել է 18-րդ դարում, իսկ
միւսը 4-րդ դարում, այս դեռ բաւական չէ, այդ հերոսները
իրենց մտածողութեամբ, իրենց գործունէութեամբ հեղի-
նակին իրեն ժամանակակից են, ուրեմն 19-րդ դարու կեան-
քի համապատասխան հերոսներ են:

Աւելի վատ է արել Պոօշեանը. մեր վիպասանի պատ-
մական տիպերը իսկականի ստուերն անգամ չեն կազմում.
այստեղ պահուած են միայն անուշները և այն աւանդու-
թիւնները, որ փնայել են այդքան մօտ ժամանակից:
Կոռածաղիկի միջոցով, ինչպէս յառաջաբանում ասում է,
ցանկացել է «սրանից մի դար յառաջ քաղցր հայրենիքում
մեծ մարդկանց յիշատակներն անմահացնել, որոնց մէջ
զլխաւոր տեղերից մինն անպատճառ պատկանելու է Հայոց
ազգի գլուխ երջանկայիշատակ Ներսէս Ե. հայրենակից Աշ-
տարակիցի կաթողիկոսի մանկական անմեղ տարիներին»:
Իբրև աղբիւր ծառայել են Սիմէօն կաթողիկոսի աշխատու-
թիւնները և Ներսիսի գրութիւնները, որ ձեռք է բերել
Յարութիւն Շահագիգեանցի շնորհիւ, «իսկ անսպառելի աղ-
բիւր ինձ եղել են ի մանկութենէ մինչև վերջին տարի-
ներս Աշտարակի՝ իմ ծննդեան տեղի ծերունիներից լսած-
ներս, որոնցից շատերը խորին ծերութեան հասած՝ ականա-
տես են եղել շատ իրողութիւններին: Ինչ կարծիք, որ
վիպասանութեան պայմանին համաձայն թոյլ տուած է նոր
արկածներ: Ժամանակագրական ճշտութիւնը ես չեմ ուզե-
ցել և չէի էլ կարող անաշուտապէս հետևել: Ներսիսի ծընն-
դեան տարիքը մինչև այսօր էլ պատմաբանական փաստերն
անգամ տկարանում են իսկապէս հաստատել: Մանկական
յիշողութեանս մէջ տպուածներն այսօր հայ ընթերցասէր
դասին եմ նուիրում:» «Յառաջաբան, հմմտ. Կոռած. էջ 333»:

Թէպէտ պատմական դէմքերը հեռու չեն վիպասանից,
այնուամենայնիւ իրէպարաճ են անբնականութեան չափ:
Վիպասանը ժողովրդի չափազանցրած աւանդութիւններին և

գրոյցներին քննադատութեամբ չէ վերաբերուել, ուստի ըն-
կել է կեղծութեան մէջ: Հերակլ թագաւորը, Սիմէօն կա-
թողիկոսը երկնքից իջած ազատարար հրեշտակներ են և
բարի են դէպի իրենց ստորագրեալները կամ հարեան ազ-
գերը: Սօսում են փոքրերի հետ մեծ հաճութեամբ և նոյն
իսկ խորհուրդներ հարցնում: Մանուկ Ներսէսը, որը ամենից
շատ է զբաղեցրել վիպասանին, կաթողիկոսութեան ժա-
մանակուայ գործունէութիւնը իր մէջ ամփոփող վառվուռն
պատանի է ներկայանում. նա աչքի է ընկնում իր հանճա-
րով, խօսում է այնպիսի բաների մասին, որ հաւատարու
ոչ մի հնար չկայ. օր. ութ տարեկան Ներսէսը Հերակլ թա-
գաւորի առաջ (երբ վերջինս Աշտարակում էր) քաղաքա-
գիտութիւնից է խօսում, ապագայ գործունէութեան համար
ծրագիրներ պատրաստում: Այսպիսի հանճարեղ և քաղաքա-
գէտ մանուկը, որ ձգտում է մեծ բաների, գիւղում ոչ մի
աչքի ընկնող գործունէութիւն չէ ցոյց տալիս:

Անկենդան են Շահէնի միջի պատմական անձնաւորու-
թիւնները, որոնք ընթերցողի առաջ պարզ չեն ներկայա-
նում, այլ գրանց անունների տակ առաջ է բերուած բոլոր
լսած աւանդութիւնները: Պասկելիչը քաղաքագէտ զօրավար
է երևում. տեսնելով հայերի սիրալիր ընդունելութիւնը
Պարսկաստանում, օգտոււմ է հանգամանքից և գաղթելու
համար նախապատրաստում. հրաւիրում է յատկապէս այդ
նպատակը իրագործելու համար հրամանատարի պաշտօնով
գնդապետ Լազարեանին և սրա միջոցով ի կատար ածում
այն քաղաքականութիւնը, որ Պետրոս մեծից սկսած Ռու-
սաց կայսրների համար անհրաժեշտ պահանջ էր դարձել—
աշխատաւոր հային գաղթեցնել և խառնել ոռւսների հետ,
որպէսզի հայն իր եռանդով և աշխարհաշինութեամբ օրի-
նակ լինի: Այս հասարակ պատմութիւնը ժամանակ չի կա-
րող պատկերացնել և կամ այս ակամայից հանդէս եկած
պատմական հերոսները ոչ թէ ոգի առած կենդանացրել են
անցեալը, այլ իրենց շուրջ են ժողովել աւանդութիւնների
մի կոյտ: Եւ եթէ միւս գրուածները ժողովրդական սովո-
լյութիւնների շտեմարան են, պատմական վէպերը պատ-

մական աւանդութիւնները ամբար են, ինչպէս պ. Քարամեանն է նկատել, որ վէպին աւելի վնասել են, քան թէ ճոխացրել:

Միւս ոչ պատմական դէմքերը թէ այս և թէ միւս վէպերում անհամեմատ բարձր են և բոլորին կարելի է երկու խմբի բաժանել. բարի, ազնիւ և դրա հակառակ՝ չար, մատնիչ, ազգագործան, և իւրաքանչիւր վէպում հակադրութեամբ հանած են այս բնաւորութիւնները, խիստ հետեողական լինելով Զօրաստրի դուալիզմ վարդապետութեան: Սակայն առաջի տեսակի բնաւորութիւնները այնքան էլ պարզ և որոշ չեն, որքան բացասական տիպերը. այս հանգամանքը նրանով գուցէ բացատրուի, որ մեր կեանքի մէջ, աւելի շուտ վիպասանի շրջանում պակասում էին կամքի ոյժով, քաջութեամբ և դրական կողմերով գործող անհատներ. Պոռշեանը իբրև իրականութիւնը արձանագրող, եղածը պիտի մեզ տար, իսկ իրականութեան մէջ բացակայում էին այդպիսի դէմքեր. ինքը վիպասան էլ չի կարողացել իր թոյլ երևակայութեամբ ստեղծել, ուստի բացասական տիպեր մեծ չափով են հանդէս եկել: Բացասական բնաւորութիւնների շարքում, կարծես դիտմամբ, գիւղական քահանաները աւելի զգուշիւ և խղճալի են նկարուած, քան աշխարհականները, իրենց հասկանալի պատճառով...

Բնաւորութիւնները առաքինի կամ արատաւոր լինելով, անբնական են թուում հոգեբանական տեսակէտից. շատ բնորոշ մէջ երկրորդ կողմը թոյլ կերպով մէջ է բերած: Առհասարակ հերոսները խորը հոգեբանութիւն չունին, որովհետև հեղինակը անգոր է եղել մտնելու մարդկանց ներքը, քննելու նրանց սրտերը: Հերոսները համարեա չունեն կրիտիքական վայրկեաններ և սրա գլխաւոր պատճառը այն է, որ գործող անձերի բնաւորութեան զանազան գծերի գարգացումը երևոյթներով չէ պարզած. օր. նրա հերոսը համեստ է, քաջ, խելօք, շնորհալի, եկեղեցասէր և այլն, և այս բոլորը իմանում ենք հեղինակի պատմածից և ոչ թէ մենք ենք եզրակացնում,

Այս տեսակէտից Ղևոնդի բնաւորութիւնը (Կոռեածաղիկ) քիչ շատ հետաքրքրութիւն է զարթեցնում, որովհետև

մասամբ հեռու է միակողմանիութիւնից: Ղևոնդը մահկութիւնից չար բնաւորութիւն ունի. հայրը գուշակում էր, որ սրբին շատերի համար թշուառութեան պատճառ պիտի լինի, և իսկապէս Ղևոնդը ամբողջ Աշտարակի համար իբրև պատիժ էր ծնուել: Բայց նրա մէջ մեռած չեն հայրական և ամուսնական զգացումները. երբ գիւղը գաղթեցնելու նպատակով կնոջը ստիպում էր փախչել մօտիկ թուրք գիւղը սարվազների անգլթութիւնից ազատուելու համար, կինը ազատւում, պաղատում է, որ թողնէ իր չար մտադրութիւնը և չգաղթեցնէ խեղճ գիւղացիներին: Սկզբում Ղևոնդը կնոջ թախանձանքից ամենևին չի ազդուում, բայց յետոյ երբ տեսնում է ճշող նորածին մանկան ընկած անշնչացած կնոջ մարմնի վրայ, արձանանում է և քարացած սիրտը զգում է «որ իր պատիւն օտար պարսիկների առաջին անվայել ընկած է, որ կանացի պատկառանքն ինքը ոտքի տակ է տուել», զղջում է իր արածի վրայ, թողնում է գաղթեցրնելու դիտաւորութիւնը և հեկեկանքով սիրտը թեթևացնում, որպէս յանցագործ՝ աղօթքներ մրմնջալուց յետոյ. նոյնպէս, երբ տեսնում է, որ միակ աղջիկը խորշում է իրենից, հայրական զգուսնքներին արհամարհանքով է պատասխանում, ցնցւում է նա, և դէմքի վրայ նկատուում է նեղքին կուռի պատկերը՝ փոփոխելով կամաց-կամաց զղջման արտայայտութեան: Սակայն ցնցումները բույնական են, որ առաջանում են խղճի խայթից: Երբ սարգարի քաղցր աչքից ընկնում է և անգլթարար ճիպոտների հարուածներ ստանում, նորից բորբոքւում է նրա մէջ անիրաւութեան զգացումը, երևան է գալիս առ ժամանակ մոռացութեան մատնուած մատնչութեան և քսութեան եռանդը, որից յետոյ խօսք է տալիս աւելի մեծ չափով շարունակելու իր չարագործութիւնները:

Սրանից վատթար է Տէր-Մելիքսէթը, որը «ի բնուստ ճիգուլիթ էր ծնուել» անպատկառութեան մէջ մրցում է Ղևոնդի հետ և ոչ մի արտաքին հանգամանք ճշող տպաւորութիւն չի գործում նրա վրայ: Նրա ծնկները չեն կոտրուում կամ ձեռքերը չեն քարանում եկեղեցում ծնրա-

դրած ու բազկատարած աղօթելիս ի ցոյց ժողովրդեան, կամ
ամօթի ու պատկառանքի ճնշում չէ գգում, երբ մեջիդում
մուլանների հետ երեսը դէպի հարաւ շրթունքները շար-
ժում է ի նշան հաւատարմութեան: Կեղծաւորութեամբ և
մատնութեամբ բարոյապէս մեղցրել էր ոչ միայն Աշտարակը,
այլ և ամբողջ շրջակայքը և նոյն իսկ Էջմիածնի միաբա-
նութիւնը՝ «մի խօսքով նա ժանդախտ էր աշտարակցիների
համար, որից ամենքը խորշում էին, որից զգուելու ամեն
միւր իրաւունք ունէր (Կոռւածաղիկ 90): Սաքօն (Հացի
խնդիր), ցեցապետ Բալասանը, Տէր Գասպարը (Ցեցեր),
Տէր Սիւքասը (Սկիզբն երկանց), Ֆարմասոն բէզը (Աքցիզ-
չի) և այլն և այլն, այս տիպի մարդիկ են և տարբերում
են միմեանցից իրենց գործունէութեամբ. մէկը բռնակալ է,
միւսը վաշխառու, մէկը աւազակ, միւսը սատանայ, մէկը
բարոյապէս է մաշում գիւղացուն, միւսը Ֆիզիքապէս ճնշում:

Սրանց հակառակ բարոյական բնաւորութեամբ տիպերը,
համարեա, անգոյն են: Գէորգ խալֆէն (Կոռւածաղիկ) նա-
հապետական մարդ է, խաղաղասէր, բարի և ունեւոր է, այս
յատկութիւնների շնորհիւ գիւղում առաջին մարդն է դար-
ձել և վայելում է մեծի ու փոքրի համակրանքը: Գէորգ
խալֆէն որդի չունի, բայց բոլոր գիւղացոյց հայրութիւն է
անում, բոլորի ցաւերին դարման անում և հաւասարապէս
պատկառանք է ազգում թէ համագիւղացիների, պարսիկների
և թէ պաշտօնեաների, գործակալների, տէրաւէրների վրայ:

Այսպէս է և տէր Յարութիւնը, որ քիչ թէ շատ սի-
րելի է դարձել ժողովրդին իր մաքուր կենցաղով. սա ա-
շակերտներ է հաւաքում և իր գիտցածը սովորեցնում, «որ
ոչ լուիցէ ունկամը, լուիցէ թիկամը» սկզբունքով: Այս
կարգի հերոսների մէջ Շահէնը աչքի է ընկնում որպէս
հաւատարիմ բժիշկ, աղքատների խնամող, հայրենասէր:
Այսպիսի բնաւորութիւններ են՝ Ասքանագեան, Մելքիսեղեկ-
եան (Սկիզբն երկանց), Սիսակ (Ցեցեր) և այլն:

Այսպիսով Պոռչեանի հանած բնաւորութիւնները տի-
պեր չեն կարող լինել մեր գրականութեան մէջ. զլխաւո-
րապէս այն պատճառով, որ նրանք միակողմանի են և ա-

ունց հոգեբանութեան և որ բնաւորութեան գծերի խտա-
ցում չկայ: Հեղինակը չի էլ աշխատել այդպիսի տիպեր
արտագրելու, այլ նկարել է, երբեմն անշնորհք կերպով, իր
ծանօթին, իր տեսածին: Բացասական բնաւորութիւնները
համեմատաբար աւելի պայծառ են և խոշարացոյցով մեծա-
ցրած են երևում մեզ, իսկ հակառակ բնաւորութիւնները
կիսատ և անգոյն են: Բայց թէ այս բնաւորութիւնները և
իր երկրորդականները, որ աւելի յաջող են փոփոխութեան
չենթարկուելու պատճառով, ժամանակի ընթացքում, այս
գաւառի քաղաքակրթական պատմութիւնը գրելիս, անուշտ,
պէտի մեծ նշանակութիւն ունենան որպէ՛ս որոշ շրջանի
կեանքի կենդանի ներկայացուցիչներ:

Գործող անձանց անկենդանութիւնը ազդել է և վէ-
պերի վրայ, զրկել տալով կենդանութիւնից և հետաքրու-
թիւնից: Պոռչեանի վէպերում ոչ գործողութիւններն են
բնաւորութիւններ յառաջացնում և ոչ էլ բնաւորութիւնները
գործողութիւններ. վէպերը մեծ մասամբ պատկերների հա-
ւաքածու են ներկայացնում: Իւրաքանչիւր ընթերցող կա-
րող է վկայել, որ ընդհանրապէս վէպերի մէջ ամեն մի
գլուխ առանձին-առանձին վերցրած, մանաւանդ ժողովր-
դական բարբառով գրուած, կենդանութիւն ունի, կարծես
թէ այդ գլուխները բնութիւնից են պոկուած: Պոռչեանն
իսկապէս նկարիչ է և լուսանկարչութեամբ հանել է Աշտա-
րակի բնութեան մի որոշ շրջանի տեսարանները: Բայց այս
գեռ բաւական չէ, այս յաջողութիւնը գեռ գրաւական չէ,
որ վէպերը ընդունուին իբրև գեղարուեստական ստեղծա-
գործութիւններ, որովհետև բաւական չեն հասարակ լուսա-
նկարչութեամբ հանած մասեր, այլ և անհրաժեշտ են մա-
սերի յարաբերութիւն, միութիւն, ամբողջութիւն ներշն-
չուած ոգևորութեամբ, գրողի ոգին, անհատակութիւն և
այլն: Ըստ Ֆրանսիացի հռչակաւոր քննադատ Տէնի գե-
ղարուեստական երկի նպատակը պիտի լինի «աւելի պարզ և
աւելի լրիւ բացայայտել մի որևէ էական կամ աչքի ընկնող
բնաւորութիւն և հետեւաբար մի որևէ գաղափար՝ քան այդ
անում են իրական առարկաները: Նա այդ նպատակին հաս-

նում է, գործ զնելով մի որևէ ամբողջութիւն կապակցուած մասերի, որոնց յարաբերութիւնները սիստեմաբար փոխուում են...» (գեղարուեստի փիլիսոփաութիւն), բայց այս, ի հարկէ, մեր վիպասանի համար չէ ասուած: Գեղարուեստական երկը մի ամբողջութիւն պիտի ներկայացնէ առանց որևէ չնչին աւելորդարանութեան, նոյն իսկ երկրորդական զէպքերը իրենց որոշ նշանակութիւնը պիտի ունենան և պարզարանող զեր պիտի կատարեն գլխաւոր իմաստի նկատմամբ, և զբանց բացակայութեան ժամանակ ամբողջութիւնը անպատճառ մի կորուստ պիտի ունենայ: Եթէ մարդու մարմնի երկրորդական կոչուած մասերը անդամահատենք, նա ոչ միայն կողեղանայ, այլ նոյն իսկ գոյութիւնը վտանգի կենթարկուի: Այդպէս էլ գեղարուեստական երկը պիտի լինի, մինչդեռ Պոօշեանի վէպերը արժանաւորութիւն կունենան այն ժամանակ, երբ մկրատը վերցնես և անխնայ այստեղից այնտեղից թերթեր խուզես: Այս բոլոր թերութիւնները նրանից է, որ նախ՝ մեր վիպասանի միջակ տաղանդը չէ զարգացած և երկրորդ՝ ինչպէս երևում է, գեղարուեստի մասին վերին աստիճանի սահմանափակ տեղեկութիւն է ունեցել:

Վէպը շատ տեղ դարձրել է հէքիաթ լիքը ընդմիջումներով և դիմումներով. երբեմն ընթերցողից խնդրում է թողնել պատմութեան թելը և ուշադրութիւն դարձնել այս կամ այն կէտի վրայ, կամ հէքիաթանման ձևով է հերոսին մէջ բերում. «ինչպէս եղաւ, որտեղից եկաւ, աւելորդ է ասել, մի օրից մի օր գտանք Շահէնին...» Որտեղ գործողութիւն է հարկաւոր, պատմում է և ընդհակառակը, փոխանակ մի երկու նախադասութեամբ վերջացնելու, կողմնակի մարդկանց խօսակցութիւնն է մէջ բերում և մեծ ձանձրոյթ առաջացնում. օր. «հարցասիրական է լսել Աշտարակցի երկու պառաւի խօսակցութիւնը...» (Բզզէ 149) և երկար ու բարակ այդ խեղճ պառաւներին խօսեցնել է տալիս: Այս պատճառով վէպերի մէջ աւելորդ մասեր և շատախօսութիւններ շատ շատ են, ոչ միայն պարբերութիւններ կամ երեսներ, այլ և գլուխներ կարելի է կրճա-

տել և վէպի ամբողջութիւնը երբէք չի վնասուի: Կոռածադիկի մէջ «Ս. կիւրակէ» վերնագրի տակ խօսում է աւերակների, մատուռների, խաչքարների և այլն մասին, բոլորովին անկապ, ի հարկէ, վերջն էլ աւելացնում է «այստեղ ընթերցող, ես երեսս խաչակնքեցի, դու էլ ինձ հետևիր». հրաշալի վիպասանութիւն և տիրացու ազգի բոլորովին համապատասխան մի վիպագիր... Սօս և Վարդիթերի մէջ թագման նկարագրութիւն, ուխտագնացութիւն, թուրքերի գողութիւն, նշանորէք, հարսանիք և այլն, բոլորն էլ շատ թոյլ կերպով կապուած են, աւելի շուտ, ի դուր տեղը մէջ բերուած: Սոյնպիսի մի խայտարէտ տեսարան է ներկայացնում Շահէնը, մի խառնափնդոր խանութի է նման այս վէպը, որտեղ ամեն ինչ անկարգ կերպով դասաւորուած է. միջադէպեր, որքան ցանկանաք. գաղթականութիւն, Թաղիադեանի մի նամակը,*) Արմաւիրցիների ներսէս կաթուղիկոսին ուղղած մի խղճագիր, ուսանողութիւն, խաչագողութիւն, և ընթերցողը ակամայից գալիս է այն եզրակացութեան, որ վիպասանը գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձրել է ոչ թէ վէպ գրելու վրայ, այլ ուղեցել է խարջել այն բոլորը, ինչ որ լսել է վերոյիշեալ նիւթերի մասին:

Շատ մասերում էլ վէպի մէջ հրապարակախօսական յօդուածներ է մտցրել և որևէ ժամանակակից խնդիր իր հասկացողութեամբ պատճառաբանել, այսպէս օրինակ՝ աշխատել է արդարացնել Ներսիսի աջակցութիւնը գաղթականութեան խնդրում (Շահէն), ուրիշ տեղ Շանշեանի ջատագովութիւնն է անում, պարզում թշնամիների զէպի նրան ունեցած վերաբերմունքը և իր ցաւն արտայայտում, Սահմանագրութիւնն է փառաբանում (Սկիզբն երկանց): Նկարագրելով Աշտարակի կամ շրջակայքի բնութիւնը, (Կոռածադիկ) իր անբաւականութիւնն է յայտնում, որ որևէ

*) Դեռ պարծենում էլ է, որ այս նամակը ձեռք է բերել և իբրև՝ սպագայում մատենագրութեան համար նշանակութիւն ունեցող գործ գնատու է, ուրեմն վէպը ուղեցել է մատենագրական ժողովածու դարձնել: Բայց հետաքրքիրն այն է, որ այս նամակը ստացել է վէպը գրելուց յետոյ:

նկարիչ չէ անմահացրել այդ հրաշալիքները, մեղադրում է Այվազովսկուն, որ չէ հետաքրքրուել երկրի այս սքանչելի տեսարաններով և այլն: Իբրև ազգասէր հրապարակասօս զգացում է և չի ուզում երկարացնել ասելիքը, վախենալով, որ ընթերցողը կարտասոււի դառնութիւն լսելիս: Կռուածադիկի մէջ (էջ 333) մի տեղ վէպի թիւը կտրում է ընթերցողին յայտնելու համար, թէ այս նկարագրած դէպքերը կամ սովորոյթները տատն է պատմել և ամօտում է, որ շատ բան մոռացել է գրի չառնելու պատճառով (Բղբէ 113)՝ և կամ գիւղական սովորութիւնների նկարագրութեան անհրաժեշտութիւնն է ուզում ապացուցանել, մի բան, որ եթէ շատ մեծ անհրաժեշտութիւն է զգացուել, կարելի էր յառաջարանի կամ ծանօթութեան մէջ դնել:

Ուրեմն այս և սրա նման թերութիւններ առաջացել են գլխաւորապէս վիպասանի ստեղծագործող ոյժ չունենալուց, գեղարուեստի մասին թիւր կարծիք ունենալուց և մասնաւորապէս նրա անհոգութիւնից, որովհետև շատ յաջիտ տեսնում ենք մեղանչած պատմութեան եղանակին. հերոսների մէկի բերանով մի բան պատմելու ժամանակ միջամտում է բոլորովին անտեղի կերպով և սկսում է ինքը պատմել, մոռանալով մի բոպէ, որ խօսողը ուրիշ է, միւս կողմից էլ «սիրելի ընթերցող» դիմումներով համեմել է վէպերը: Վէպերի անյաջողութեան պատճառներից մէկն էլ այն է, որ առհասարակ մեր «մեծ» գեղարուեստագէտ բանաստեղծները չեն բարեհաճում իրենց գրածները մի երկու անգամ փոփոխելուց յետոյ հրատարակել: Տօլստոյի պէս հանճարեղ գրողը «Война и миръ» ահագին դիւցազներգութիւնը եօթն անգամ գրել, փոփոխել և յետոյ միայն ցանկութիւն է յայտնել տպագել տալու. այդպէս են արել և անում են միւս նշանաւոր գրողները: Հաւատացած ենք, որ Պոռտիանը, ինչպէս անում էր Ռաֆֆին,* մի անգամից ամեն բան արել վերջացրել է, իսկ յիշատակարաններից տեղեկութիւններ հաւաքել և մի քիչ ոյժ տալով երեւեկայութեանը,

* Տես հորիզոն:

կապկպել այդ դէպքերը և տալ հասարակութեան, ոչ քաջութիւն է և ոչ էլ բարեխղճութիւն վիպասանի կողմից:

Այսպիսով Պոռտիանի վէպերը ներքին և արտաքին կողմից շատ թերութիւններ ունենալու և անմշակ լինելու համար, կարող ենք ասել, որ գեղարուեստի և տեխնիկայի տեսակէտից շատ թոյլ են, չնայած այն յաջողութեան, որ վիպասանը ունեցել է բնութիւնը արտանկարելու մէջ:

Գ.

19-րդ դարու երկրորդ կիսում Եւրոպայի ազդեցութեամբ մեր ունեցած կեանքի համառօտ բնութագիրը:—Վիպասանի բռնած դիրքը այդ երեւոյթների նկատմամբ.—հայրենասիրութիւն, ինքնապաշտպանութեան և ինքնաճանաչութեան գաղափարներ.—Հոգևորականների սգլտութիւն.—գիւղական ցեցապետներ.—չին և նոր սերունդի մաքաւումը.—Եզրակացութիւն:

19-րդ դարու երկրորդ կիսից սկսած, ինչպէս տեսանք, մեզ համար մի նոր շրջան է սկսւում: Յեղաշրջուելով միանգամայն մեր աշխարհայեցողութիւնը, յեղաշրջւում է և մեր լճացած կեանքը:

Նապօլէոն մեծի պատերազմների, Իտալիայում ազատութեան ոգով ներշնչուած Գարիբալդիի արշաւանքները, Բալկանեան թերակղզու վրայ փոքրիկ ազգութիւնների անկախութեան ձգտումները և այլ քաղաքական հանգամանքներ վերածնում են 19-րդ դարու հայրենասիրական գաղափարը իր վեհ բնաւորութեամբ: Այս բարերար ազդեցութիւնից անմասն չմնաց և հայ ազգը. հայն ևս գլուխ բարձրացրեց, եղած անկարգութիւններին և ճնշումներին վերջ դնելու համար իրաւունքներ պահանջեց և ցանկացաւ ապրել իբրև առանձին մարմին իր առանձին գլխով: Այս ոգևորութեան հետևանքը լինում է 1860 թ. արևմտեան հայերին շնորհուած Սահմանադրութիւնը:

Միւս կողմից Կիլիկիայի բարձրութիւնների վրայ ապրող մի փոքրիկ, բայց եռանդոտ ու ողևորող բուն ժողովուրդ աշխատում էր քաջութեամբ իրեն անկախութիւնը

անխախտ պահել, ուստի և 1862 թ. տեղի է ունենում այն մեծ արխանհեղութիւնը, որ նոյն իսկ Եւրոպական հեռուոր երկրներում արձագանք գտաւ: Այս ապստամբութեամբ մեր մէջ ծագեցաւ հայրենիքի պաշտպանութեան գաղափարը, որ մինչև այդ, կարելի է ասել, չկար այդ բնաւորութեամբ: Այնուհետև ծանրակշիռ նշանակութիւն ունեցող երևոյթներ տեղի ունեցան իրար յետևից: Ռուս սաճկական պատերազմը, Սան Ստեֆանոյի դաշնագրութիւնը, որի 16-րդ յօդուածը մեզ էր վերաբերում, ապա Վարժապետեանի ջանքերով Բերլինի վեհաժողովում տաճկահայոց խնդրի խորհրդակցութեան նիւթ դառնալը և 61-րդ յօդուածի խմբագրութիւնը առաջ բերին մեծ ոգևորութիւն և երազանք, որ իրենց ազգեցութիւն են ունենում գրականութեան վրայ:

19-րդ դարը ուրիշ շարժում էլ է առաջ բերում. ընդհանրապէս նա լինելով հասարակական կեանքի, մտքի, գիտութեան և կրօնական հասկացողութիւնների մէջ մեծ յեղաշրջում առաջ բերող շրջան, իր փորձնական և պատմական գիտութեան արած հսկայական յառաջադիմութիւններով, մեծ շարժում առաջ բերեց լուսաւոր երկրներում, որտեղից էլ կայծակի արագութեամբ փոստային, հեռագրական յարմարութիւնների և այլ քաղաքական հանգամանքների շնորհիւ տարածուեց հեռաւոր վայրերում, խաւարի մէջ ապրող Ֆրիդրայէս ու մտաւորապէս բռնութեան տակ հիւժուող ժողովրդների մէջ: Այդ նոր ճշմարտութիւնները լուսաւորում են և լուսաւորեցին մարդկային գիտակցութիւնը և ազատեցին նրան դարաւոր կաշկանդումից, փշրելով հին նախապաշարմունքների շղթաները: Այդ մրրկածուփ ժամանակում, մարդկութեան համար սուրբ և սիրելի գաղափարների ալեկոծման ժամանակ, ազատութեան, եղբայրութեան և հաւասարութեան գաղափարների քարոզուող վայրերում սնուած հայազգի պատանիներ վերադառնում էին լաւագոյն տենչերով հայրենիք՝ սթափեցնելու խորը թմրութեան մէջ ընկղմուած հայրենակիցներին, տալով նրանց կեանքի նոր հասկացողութիւններ, նոր ճշմարտութիւններ, քարոզելով սոցիալական նոր պրոբլեմներ:

Եւ իզուր չանցան Փարիզի, Դօրպատի աւագաններում մկրտուածների, հայ իդէօլոգների ջանքերը ու քարոզները. կարճ ժամանակում ուսում ու կրթութիւն տարածելու նպատակով կազմուեալ են ընկերութիւններ, բացուեալ են դպրոցներ, հաստատուեալ լրագիրներ, որով ուզում էին լեզու մշակել, ժողովուրդ կրթել: Այդպիսի եռանդուն գործունէութիւն բնականաբար առաջ բերեց կուսակցութիւններ, ուրեմն իրերի կամ խնդիրների մասին տարբեր հասկացողութիւն ունեցողներ, տալով ամեն մէկն էլ իր աշխարհայեցողութեան պաշտպան և իր զգացմունքների թարգման տաղանդներ: Այնուհետև շարժումը քանի գնաց խորացաւ և հետզհետէ դասակարգային շահերի նախաձախնդրութեան վերլուծուեցաւ: Հին սերունդը իր օրհասական ճիգերն էր արձակում նախկին սրբազան աւանդը ամուր պահպանելու համար, կազմալուծւող և հետզհետէ նշանակութիւնը կորցնող հոգևորականութիւնը ջանքեր էր թափում իւր դիրքում ամուր մնալու համար. միւս կողմից էլ տնտեսական կեանքի կապիտալիստական կազմի պատճառով, նորահնար մեքենաների շնորհիւ քայքայման և ոչնչացման վտանգին ենթարկուած տեանելով՝ գլուխ է բարձրացնում բանւորական դասակարգը և մարդկօրէն ապրելու համար պահանջներ անում... Դժգոհ իր կեցութիւնից գլուխ է բարձրացնում և կինը, պահանջելով տղամարդկանց հաւասար իրաւունքներ... Եւ այս տարբեր ձգտումներով, տարբեր աշխարհայեցողութեան տէր սերունդը կենդանութիւն է մտցնում մեր կեանքի մէջ, քննութեան առնում ազգութիւն, կրօն, եկեղեցի, դպրոց և զրանց վարիչներին. բեմ են դուրս բերում ժողովրդի հարստահարիչներին, վաշխառուներին իրենց այլանդակութեամբ և հասարակական գործիչին, գիւղական անձնուէր վարժապետին իրենց արժանի գործունէութեամբ:

Բայց հայի անդորր կեանքը խանգարուեալ է, յառաջադիմութեան քարը գլորուեալ: Հայաստանի մեծ մասը թուրքերից բնաջինջ է լինում, հազարաւոր տղամարդիկ գոհուեալ են, մի կողմից այս հարստահարութեան դէմ կոչ է լինում, միւս կողմից էլ կիսակենդան հայերի գաղթն է

սկսեալով դէպի աշխարհի զանազան կողմեր...

Այս աղէտալի հանգամանքներն են պատճառ, որ դարաւոր ստրկութեան մատնուած հայի մէջ առաջ են գալիս լալկան երգիչներ, որոնք երգում են ազգային թշուառութիւնը, ողբում դրութիւնը և խրախուսում ապագան: Բաֆֆիի վէպերի կենդրոնական միտքը, ոգևորող գաղափարը հայրենասիրութիւնն էր, նոյն այս գաղափարը յաճախ երգուել է քնարի վրայ (Գամառ Քաթիպա):

Ահա հարուստ երեակայութեան նիւթեր, որոնցից կարող է ոգևորուել և՛ պատմարանը և՛ հրապարակախօսը և՛ երգիչը և՛ վիպասանը:

Այժմ տեսնենք, Պոօշեանն ինչ դիրք է բռնել դէպի ժամանակակից այդ միլիթարական և անմիլիթար երևոյթներն ու դէպքերը:

Վիպասանը, որպէս տանջուած և ճնշուած ազգի գաւակ, բաց է անում ընթերցողի առաջ անցեալի տխուր տեսարաններ և ներկայի դրութիւնը սև քօղով ծածկում. «Ո՛ր աշխարհն այնքան խաղալիք է դարձել մրրկածուփ բաղդի ոխերիմ հարուածներին, որքան Հայոց աշխարհը. ո՞ր ազգն այնքան ցաւեր և նեղութիւններ է քաշել, ինչքան էս մեր ջրատար, ամենքի աչքի փուշ հայը...» այսպէս է գանգատուում կոյր բաղդի դէմ մեր վիպասանը: Հայրենասիրական զգացումը թելադրում է պարծանքով յիշել Արամներին, Տիգրաններին, Տրդատներին, որոնց ժամանակ հայ ազգի բաղդը ժպտում էր, նոյն զգացումը թելադրում է կոտորուած սրտով պատմել աննախանձելի կեանքը բարբարոս օտարների անգթութեան ժամանակ: Սարսափելի աղէտների յաճախակի կրկնութիւնները պատճառ են եղել, որ մեր երկրի փառքի վայրերը աւերակ են դարձել, փլուել են արձաններ և խանգարուել մատուռներ: Վիպասանը հիացած է Հայաստանի համար փառք ու պարծանք կազմող այս աւերակներով, էջմիածնով և բազմաթիւ սրբատեղիներով, նոյն իսկ բնութիւնը հրաշալի է այնչափ, որ վիպասանը հայ հովուի սրինգը չի փոխում Եւրոպական երաժշտութեան հետ, բայց ցաւում է «երբ դառն քրտինքով շինած յիշատակա-

րանները» անասունների բնակավայր են դարձել, գաղթականութեան պատճառով ամայի են եղել շէն քաղաքներն ու գիւղերը. «սրանք կորած ցրուածներն են, որ մեր սիրտը ծակեցին, յետ դառնանք տեսնենք, թէ հայրենիքի փուշն ուրիշ տեղերի վարդից գերազանց համարող չարքաշների դրութիւնն ինչպէս եղաւ (Կուուածաղիկ 312): Այստեղ էլ տեսնում է նոյն վրդովմունքը, նոյն սրածութիւնը և արիւնհեղութիւնն է պատկերանում վիպասանի առաջ, և այդ բոլորը նրա համար, որովհետև հայի մէջ մեռած է ինքնաճանաչութեան և ինքնապաշտպանութեան ոգին: Հայը մեղաւոր է, որովհետև չի վստահանում քրդին կամ խաճնողին ոչոքով դիմադրել, որովհետև անօրէն ցեղի հարուածներին սրով չէ պատասխանում:

Պոօշեանը այս հարցը քննում և լուծումն է տալիս «Սկիզբն երկանց» վէպի մէջ: Վարագայ Վանքը և Ներսիսեան դպրոցը իրենց սանիկներով և առաջնորդներով սկիզբ դրին այն երկունքին, որով հայ ազգը կէս դար առաջ բռնուած էր: Երկու դպրոցի ներկայացուցիչները՝ Ասքանազեան և Մելիքսեդեկեան Վանքում իրար պատահելով, համաձայնութիւն են կայացնում ապագայ գործունէութեան համար՝ մտնել ժողովրդի մէջ, տեղակազրութիւն կազմել, ուսումնասիրել և ինքնաճանաչութիւն առաջ բերել: Ասքանազեանը Վարագում ստացել էր հայ ժողովրդին սիրելու տրամադրութիւն, ինքնաճանաչութիւն սերմանելու եռանդ և ժողովրդի ցաւերն ու վշտերն արձանագրելու համբերութիւն, իսկ Ղարաբաղի սարերում մեծացած և թիֆլիսում սնուած Մելիքսեդեկեանը ձեռք էր բերել անվեհերութիւն և ինքնապաշտպանութեան ոգի՝ «հայն եթէ գիր գիտենայ, նա կատաբելապէս կըմբռնի իր նշանակութիւնը, հայն եթէ զէնք ունենայ և գործ ածեն իմանայ, քուրդը նրան հաւատարիմ շունը կըառնայ»: Այս գաղափարով ոգևորուած երկու երիտասարդները նետում են գործունէութեան ասպարէզ. սրանց հնարած միջոցները, անշուշտ, վիպասանին իրենն են, այնպէս որ այս երկուսի բերանով խօսում է ինքը հեղինակը, սակայն այս մի նոր յայտնութիւն չէ, որովհետև

Պոռոջեանից առաջ աւելի գեղեցիկ ձևով քարոզել են այդ գաղափարները Րաֆֆին (Սենթ) և Գամառ Քաթիպան, որ հային ինքնաճանաչութիւն բերելու համար հարկաւոր է այրուբէնը, իսկ ինքնապաշտպանութեան համար՝ զինավարժութիւնը:

Պոռոջեանն անպայման անհրաժեշտութիւն ընդունելով ինքնապաշտպանութիւնն ու ինքնաճանաչութիւնը, պարզ է՝ որ պիտի հարուածէր ազգի այն առաջաւոր մարդկանց, որոնց ձեռքումն է գիտութեան բանալին և որոնց վրայ է ընկած ազգային ոգին կենդանի պահելու պարտականութիւնը, բայց զլանում են կատարելուց: Այդպիսի մարմին է օրինակ՝ հոգևորականութիւնը. ուստի ոչ միայն վարդապետների, քահանաների անգործունէութիւնը և կաշառակերութիւնն է մտրակում, այլ նաև վերին աստիճանի տգիտութիւնը: Տգիտութիւնը մերկացնելիս, վիպասանը գործ է դնում իր յատուկ իւմորը, որը որքան քնքուշութիւն, այնքան աւելի դառնութիւն և վիշտ է պարունակում: Օրինակ՝ քահանան իր բերանով խոստովանում է, որ երբեմն կարգակատարութեան ժամանակ, երբ նեղ տեղն է ընկնում, անգիր արած աւետարանը կամ սաղմոսն է ասում: Մուրհակ կարգալու ժամանակ առաջուց անունները իմանալով, սովորական դարձուածները արագ-արագ կարդում է, բայց միև մասը թողնում է պարտապանին և պարտատիրոջ ասելով, որ երկունս էլ «առնելացուկի և տալացուկի» հաշիւը գիտեն (Բղդէ): Շատ քահանաներ կարգալ-գրել չգիտեն: Վարդապետ գործակալի այլանդակ լեզուով գրած հրամանից ինչ ասես, որ մեր տգէտ տէրտէրը չի եզրակացնում. «պսակալոյժ առնել», տէրտէրը բացատրում է պսակը ուշացնել մինչև լոյս բացուելը (չացի խնդիր), և երբ տգիտութիւնը պիտի պարզուէր օտարի ներկայութեամբ, ամօթն ու պատկառանքը չբանում են տէրտէրի դէմքից՝ տեղի տալով խորամանկութեան. «հասկացայ որդի... համա դու էլ, որ մի անգամ կարդաս, աւելի լաւ կլինի».

այսպէս է տգիտութիւնը ծածկում խեղճ գիւղացու շինքին ծանրացած երկարազգեստ արածոնեալը:

Պոռոջեանը ծաղրելով ձեռնհաս մարդկանց անտարբե-

րութիւնը, հոգևորականների տգիտութիւնը, չի մոռանում ապտակել նաև երկրագործ հայ գիւղացու խաղաղութիւնը խանգարող ցեցերին, ժողովրդի արիւնը ծծող տգրուկներին: Մանրավաճառ Բղդէն այսպիսի վաշխառուներից է, որն իր վարպետութեամբ կարողացել է գիւղացիների համակրանքը վայելել, երբեմն էլ փոքրիկ նուէրներով շատերի սիրտը գրաւել, դրա փոխարէն կրկնապատկում, եռապատկում էր խեղճ անգրագէտ Մաղաբի պէս գիւղացու ապառիկների հաշիւը:

Այս գաղափարը զօրեղ արտայայտութիւն է գտել Յեցերի մէջ, որտեղ գիւղական ցաւերով վշտացող վիպասանը ի ցոյց է բերում հասարակութեան միջի այն ցեցերին, որոնք, կարծես, ժառանգաբար յաջորդելով իրար, ստեղծուած են խաղաղ համայնքի կեանքը վրդովելու և մարդկանց տանջելու համար: Գիւղական ցեցերը սովորական մարդկանցից տարբերում են իրենց բնատուր խելքով, ճարպիկութեամբ և ստոր հակումներով: Բալասան աղան այդպիսի մի տիպ է, թէև բնաւորութիւնը այնքան էլ բազմակողմանի չէ նկարագրուած, և կարծես աչքաթող արած լինի գաւառական թղթակիցների վաշխառուների մասին գրած «Տիւ թղթակցութիւնները»: Բալասան աղան մեծ ուրախութեամբ մուրհակներով փող է բաժանում կարիք ունեցողներին և դրա հետ էլ հեագհետէ բարձրացնում իր հեղինակութիւնը գիւղացոց աչքում: Փողի ոյժով ընկճել է նա Օ. գիւղի հասարակութեանը իր քմահաճոյքը ուրախութեամբ կատարելու չափ: Վաշխառուների թագաւորը նոյն իսկ խառնում էր գիւղացոց ներքին գործերի մէջ և ստիպում էր դատաւոր ընտրել տալ նրանց, որոնք առաջուց պատրաստակամութիւն էին յայտնում իրեն գործիք դառնալու, հակառակ դէպքում մուրհակը իր կործանիչ ոյժը կգործադրէր այս կամ այն ընտանիքի վրայ, որովհետև մի չնչին գումար էր հարկաւոր, որ խեղճ գիւղացին ամբողջ սերունդով ցեցապետին գերի ֆնար. «150 մանէթ վէր կալայ, էսա հինգ տարիա, հինգ էնքան տուել եմ, դեռ 500 մանէթ էլ կայ», կամ մի ուրիշ տեղ՝ 30 մանէթը 500-ի հասել, գանգատում է դառնութեամբ գիւղացին:

Բալասան ադան յաճախ նորոգում էր մուրհակները և ամեն անգամ էլ Միտ առաջին պահանջմանը՝ որ աղի մըսքից չէր մոռացում: Մուրհակները կեղծելուն օգնում էր խաչագողի Վանեցի գրագիրը (ի միջի այլոց ասեմք, որ այս խաչագողի բնաւորութիւնը յաջող է հանած), որը հմտութիւն ունէր 30-ի չափ սաորագրութիւն կեղծելու:

Պոռեանը Յնցերի մէջ բացի վաշխառութեան այլանդակութիւնը ցոյց տալուց, մասնաւոր կերպով հանդէս է բերում հին և նոր սերնդի մաքառումը:

Հնի և նորի կռիւը, որ վերածնութեան արդիւնք է, արտայայտութիւն են գտել և ուրիշ ազգերի գրականութեան մէջ: Ռուսաց մէջ ամենամեծ թափով արտայայտել են Տուրգենև, Գրիբաեդով, Օստրովսկին և այլն. այս մեծ տաղանդները ստեղծել են Չագկու, Ժադովի և Բազարովի նման տիպեր, իսկ մեր համեստ տաղանդի տէր վիպասանը բաւականացել է Սիսակի պէս տիպով: Սիսակը պատահմամբ է ասպարէզ գալիս, այսինքն աչքերի հիւանդութեան պատճառով թողնում է ձեռնարանի դասընթացը և ապրում գիւղում, ուրեմն կռիւն այստեղ մեծ շրջանի մէջ չէ դնում և նորի յաղթանակը չէ շնորհաւորում: Թէպէտ Սիսակը նշանաւոր գործեր չի կատարում, յամենայն դէպս նրա բռնած ընթացքից և մասնաւոր դէպքերից երևում է, թէ որքան բարոյական ազդեցութիւն է ունեցել հասարակութեան վրայ և թէ ինչ չափով յաջողութիւն են գտել նրա տուած շահաւէտ խորհուրդները: Սիսակը անգոր զբոսնուելով հին սերնդի հետ դէմ առ դէմ կռուելու, ուշադրութիւն է դարձնում մատաղ սերնդի կրթութեան վրայ. երիտասարդներ է հաւաքում իր շուրջ, գրել կարգալ սովորեցնում, լրագիրներ է բերել տալիս, գրքեր կարգում նրանց հետ, ոգևորութիւն առաջ բերում:

Վիպասանի այսպիսի անյաջողութիւնը գուցէ կարելի լինի բացատրել նրանով, որ դէպքը շատ մասնաւորած է նրա համար, կարծէք, չկային ազգային գործիչներ, չկային անհատներ, որոնք տողորում գիւղական կեանքի բարեփոխութեան գաղափարով, ոչինչ չէին խնայում գոհելու և

կարծէք, գոյութիւն չունէին հնի դէմ մաքառող անհատներ: Այսպիսի դէմքեր չեն ոգևորել մեր վիպասանին, գուցէ և նրա համար, որ Աշտարակի պանեգերիստը իր շրջանից դուրս ոչինչ չէ ուզեցել ճանաչել և կամ միջոց չի ունեցել դուրս գալու ճանաչելու:

Բացի վերոյիշեալ գաղափարներից մեր վիպասանին զբաղեցրել են նաև մի երկու կենսական խնդիրներ: «Հացի խնդիր»-ի մէջ ցոյց է տուած մասամբ այն վատ սովորութիւնը, որ մեր մէջ մինչև այժմ էլ գոյութիւն ունի տղայ կամ աղջիկ նշանելու ժամանակ. թէ աղջիկը և թէ տղան անգամ չեն ընտրութիւն անելիս, այլ ենթարկուած են ծնողների քմահաճոյքին: Այսպիսի ամուսնութիւնը վատ հետեանքներ է ունենում և վերջանում է կամ սպանմամբ և կամ ընտանիքի քայքայմամբ: Նշանախօսութիւնը լինում է նոյն իսկ շատ վաղ. երբեմն էլ յայտնի չի լինում, թէ կինը տղայ թէ աղջիկ պիտի ունենայ, այնուամենայնիւ խոստանում են երեակայած աղջիկը տալ «աչքադրած» տղային: (տես նաև Կոուածադիկ 18, 19):

Պոռեանը հոգով և մարմնով հակառակ է այս տգեղ սովորութեան և աշխատել է ցոյց տալ դրանից տուած եկած վատ հետեանքները. մի իրաւացի բողոք գնում է Հեղնարի բերանը, որ գանգատ էր հօր ստուերի դէմ... «ես ինչ քար քցեմ՝ գլխիս, երեք տարեկան անլեզու երեխայ եմ էլել որ իմ՝ հէրս գլուխս կապելս, սեւ բարեկենդան լինէր էն օրն իրենց գլխին, ինձ էլ իմ ախպօրտանց ծոցը դրած պրծած քնէր, որ իր քէֆի համար մի մատը երեխէքանց գլուխը կապէր ոչ. ետրաբ էս ինչ անօրէն սովորոյթ ա. ծծի երեխին էլ բաշիքեարթամայ կանեն.» (էջ 86): Ահա անխօս, անլեզու հայ գիւղացի աղջկայ դրութիւնը այսպէս կենդանի պատկերացրուած է այս մի քանի տողերի մէջ:

Այսպէս ուրեմն, եթէ Պոռեանին ոգևորող, նրան զբաղեցնող (?) գաղափարների ցուցակը կազմելու լինենք, կրտսենք, որ այդ աղիւսակը աղքատ է համեմատած նրա յօրեկանական գործունէութեան հետ: Շատ քիչ անցքեր, երևոյթներ, մարդկութեան զբաղեցնող խնդիրներ են ար-

ձագանք գտել կամ չեն գտել բոլորովին նրա վէպերում: Զարմանալի է միանգամայն, վերջին տարիները մանուսանդ, հայր անդորր վիճակ չունի, մէկ տեղ նա ընկճւում է, միւս տեղից արցունք թափելով գաղթում են օտար երկիրներ, մի ուրիշ տեղ կամաւոր գնդեր են կազմւում արիւնով ներկուած երկիրը ապահովելու համար, ուրեմն անապահովութիւն, վիշտ, տառապանք է պատկերանում ականատեսի առջ, և այդպիսի արիւնալից մթնոլորդը միայն ցաւ են պատճառել վիպասանին և ուրիշ ոչինչ... Մի խօսքով ոչ մոլեռանդ քարոզիչ է մի որևէ գաղափարի և ոչ էլ մեծ բանաստեղծների նման կարող է ասել:

«Ich singe, wie der Vogel singt
Der in den zweigen wohnt» (Գէօթէ)
(Ես երգում եմ, ինչպէս թռչունն է երգում,
որ սպրում է ծառերի սաղարթներում),

Գ.

Պոռչանի արժանաւորութիւնը:—Իբրև Աշտարակի կեանքի լուսանկարիչ: Վիպասանի սուր դիտողութիւնը և կեանքի երեւոյթների մանրամասն նկարագրութիւնը: Հարսանիքի հանդիսի նկարագրութիւնը՝ բանաւոր գրականութիւնը Պոռչանի վէպերում:

Մինչև այժմ տեսանք, որ Պոռչանի վէպերը թէ հոգերանական, թէ գեղարուեստական և թէ տիկնիկայի տեսակէտից թոյլ են:

Ապա, ուրեմն, ինչով է նա այնքան մեծ համակրանք վաստակել, որ մեր ինտիլիգենտ հասարակութիւնը, ինչպէս չմոռացաւ նրա յօրելեանը կատարել, չմոռացաւ և նրա թաղմանը փառաւոր հանդէսներ սարքել և լրագրների էջերը զարդարել երկտող հեռագիրներով ու անհամեստ ձևով գրուած յօդուածներով... Անշուշտ, այդ մեր խղճուկ կեանքն է մեղաւոր, մեր չարածճի փոքրիկ գրականութիւնն է պատճառ, որ դեռ իր համար կանոնաւոր զարգացման ընթացք է բռնած, այլ պատահականութիւնների շնորհիւ արտայայ-

տուել է, համարեա, ամեն ճիւղերի մէջ, տալով ցնցոտի սոցիոլոգ-փիլիսոփայ կոչուածներ, հէքիաթարան վիպասաններ, աշուղ բանաստեղծներ, լարախաղաց դրամատուրգներ և այլն, որոնք ամենքն էլ կերակրւող են ուրիշի սեղանի փշրանքներով, բայց շնորհիւ մեր չափ ու սահման չճանաչածներու, այդպիսիները յորջորջւում են ազգային գործիչներ, գրողներ, ազգային նահատակներ և այլն, և մեր դէպի դրանց ունեցած անտեղի զգացմունքի խորութիւնից փոխուելով գնահատութեան մաշտաբը, արժանիքը հոսպատկուել է, պակասութիւնները մէկ կողմ դրուել:

Շնորհիւ այս հանգամանքի, մեր նոր կեանքի և գրականութեան իդէօլօգները քիչ է մնում, որ սրբանան... Դուրեանը հոչակաւոր բանաստեղծ Շեքլի հետ է համեմատւում, Յովհաննէս Թումանեանի «Սասունցի Դաւիթը» քիչ է մնում Շահնամէից բարձր դասուի, չնայած որ նիւթն է միայն դիւցազներգական, Խրիմեան կաթուղիկոսը՝ Տօլստոյի և Շոպէնհաուէրի նման մտածող, և միևնոյն ժամանակ յեղափոխութեան ռահվիրայ, չնայած որ յեղափոխութիւն բառն անգամ չէ սիրել և լսել անգամ չէ ուզեցել... և այլն և այլն:

Զարմանալին այն է, որ մեր գրողներն ու գործիչները փառաբանւում, աստուածանում են մեռնելուց յետոյ միայն: Պոռչանի վէպերը անմահ ճանաչուեցան, հեղինակը նոր գրականութեան ռահվիրայ, չնայելով, որ նա եղել է միջին, բայց անզարգացած տաղանդի տէր մի գրող և որ գրուածներն էլ կրել են այդ դրօշմը: Միջակութեան պատճառով է, որ նա չի կարողացել մի շօլօս ստեղծել, հետևողների մի խմբակ ունենալ:

Առհասարակ ժողովրդագրութիւնը մեր մէջ տաղանդաւոր ներկայացուցիչներ չտուեց. եղան ոմանք՝ Արարատեան, Գ. Բարխուդարեան, որոնք իբրև վիպագիրներ՝ Պոռչեանի նման պառաւախօս հէքիաթաբաններ դուրս եկան, իսկ սրանցից յետոյ եկողները, մատաղ սերունդը, զուցէ Ռուսաց ժողովրդագրողների սզգեցութեամբ, մի փոքր հատութիւն ցոյց տուին՝ կենդանութիւն և հետաքրքրութիւն մըտցնելով վէպիկների մէջ, թէև գերծ չմնացին առաջիններին

30

յատուկ շատախօսութիւնից և հեռու չզնայցին վիպագրութեան մասին նրանց ունեցած հասկացողութիւնից: Ազապեան, Ճուղուբեան, Տ. Աւետիքեան, Նամալեան, Յ. Մալխասեան և մի կամ երկու վիպակի հեղինակները նոյն աւելի կամ պակաս փոքրիկ գրողներն են, նոյն միևնոյն անշուք թիւի շուրջ պտոյտ եկողները:

Սրանց, իհարկէ, Պոօշեանի աշակերտներ չի կարելի անուանել, աւելի շուտ ժամանակի ծնունդ, օտար գրողների հետևողներ, թէև չենք կարող ուրանալ Պոօշեանի ունեցած փոքրիկ ազդեցութիւնը, որովհետև Պոօշեանի տնայս, անգարգացած բնաւորութիւնները սրանց նիւթ են ծառայել, գլխաւորապէս վաշխառուները, որից տեմնում ենք օգտուած նաև մեր միւս գեղարուեստագէտ բանաստեղծները: Օրհէնց վերջերս Վ. Փափաղեանի «Ժայռ»ի վաշխառուն և նրա գրագիրը Պոօշեանի Բալասան աղայի և նրա Վանեցի գրագրի (Յեցեր) պատճէնն են: Բայց ընդհանրապէս Պոօշեանի ազդեցութիւնը այնքան քիչ է եղել, որ չարժէ առանձնապէս դրանով գրադուել:

Սակայն Պոօշեանի արժէքը մենք ուրիշ բանի մէջ ենք փնտրում, մի կողմ թողնելով նրա կատարած հասարակական դերը՝ նուիրելով իրեն կրթական գործին, նպաստելով նրա յաջողութեանը, պէտք է խոստովանել, որ նրա վէպերը ժամանակին մեծ ծառայութիւն են մատուցել մեր նորարողը զբաղանութեանը: Նախ՝ նրանք աշխարհաբարի նկատմամբ իրենց որոշ գերն են կատարել, նպաստելով նրանց տարած յաղթութեանը, երկրորդ՝ ընթերցանութեան նիւթ են մատակարարել գրագէտ հասարակութեան, մի կողմ թողնել տալով կրօնական միտք բթացնող գրքերը, և ընթերցանութեան նիւթ տուել դպրոցական սերնդին դասագրքերում գետեղուած՝ հայ հոգով, պարզ լեզուով գրուած հատուածների շնորհիւ: Եւ երկրորդ՝ որ գլխաւորն է, Պոօշեանը վէպերի մէջ տուել է մեծ չափով այն, ինչի համար բանասէրները գանգատուում են մեր մատենագիրներից, որ վերջիններս հայկական ներքին կեանքի մասին հարեանցի կերպով են անցել, կամ բոլորովին զանց

են առել: Այս տեսակէտից Պոօշեանը բարձր է կանգնած ոչ միայն իր ուսուցչից, այլ և շատ բանահաւաքներից, տալով Արարատեան նահանգի բարբառը, գիւղական կեանքը և գլխաւորապէս Աշտարակ գիւղի ներքին կեանքի մանրամասնութիւնները, սովորութիւնները և աւանդութիւնների մի կոյտ: Վիպասանի սուր գիտողութիւնից չէ խուսափել նոյն իսկ ընտանեկան կեանքի ամենափոքր երևոյթը և այդ բոլոր մանրամասնութիւնները նկարագրուած են շատ հաւատարմութեամբ, առանց որևէ իդէալացման, առանց մի բան թողնելու և աւելացնելու պատկերացրուած է իրականութիւնը, և այդ բոլորը «անկեղծ, կենդանի, գեղին հոտը կառնիս հոն, քակորի վարդի խառնուրդ»:

Վիպասանը մի փոքրիկ fabula պատճառ է բռնում և նկարագրում գիւղի բոլոր տօները, հանդէսները, սովորութիւնները. բացի դրանից հանդէսների, հարսանիքի, յուզարկաւորութեան, ուխտագնացութեան մէջ երևան են գալիս գիւղական բոլոր տիպարները. այստեղ ընթերցողը հանդիպում է երիտասարդ սիրահարների, շահամուր, կրքոտ, գիւղական վարիչների, տգէտ քահանաների, պարզամիտ ռամիկ դասակարգի և նահապետական խելքով ու կենցաղով ապրող ընտանիքների:

Որպէսզի գաղափար կազմենք Պոօշեանի յաջողութեամբ նկարագրած գիւղական կեանքի որևէ երևոյթի մասին, աւելորդ չի լինի մի նկարագիր առաջ բերել, թէկուզ Աշտարակի հարսանիքի նկարագրութիւնը, որը վէպի հետ ոչ մի կապ չունի և կարելի է առանձին գրքոյկով հրատարակել: (Սօս և Վարդիթեր էջ 252—300:)

Մինչև բուն հարսանիքի հանդիսի սկսելը տեղի են ունենում չնչին արարողութիւններ, որոնց նկարագրութիւնը տալիս է հեղինակը. օր. քաւոր համաձայնութեամբ նշան ուղարկելիս հրաւէրը սարքել, խնամիներին համաձայնութեան բերել պարտաւոր որոշ գումարի և խալաթներ խնդրի նկատմամբ և այլն:

Փեսայի տան «տաշտագրէք»-ը, որին մասնակցում են այլևը մաղիւու համար եօթը ազլիկ առանձին տներից:

Այդ երեկոյին նշանակուած է նաև բարեկամները և տէրտէրի հաւանութեամբ հարսանիքը կառավարողներ:

Գրացիները օգնութիւնը հարսանիքի տիրոջ, ճոթկտրէքը, երբ տունը լցած կանայք սպասուած են քաւորի մօրը, որի ներկայութեամբ դերձակը պիտի հարսնացուի հագուստները ձեռք, իսկ դերձակն էլ սրախօսութիւններով և կատակներով մկրատը շարժուած է այն ժամանակ, երբ դրամական նուէրներ է ստանում:

Հետեւեալ օրը հարսանիքի համար պարարտ եղն է մորթուած, որի արեան մէջ մի կողպէք է թաթախ անուած և կողպուած պահուած մինչև որոշեալ ժամանակ:

Նկարագրած է նաև փեսայի ուխտ դնալը, ընկերների կազմած խնջոյքը, սափրիչի կատարած ծիսակատարութիւնը: Երեկոյեան հացկերոյթին փեսան իր երկու ընկերների հետ բարձի վրայ կանգնած սպասուած է «խօսչէ» բերելուն: Նորապաշտեանի «հինայ» ստանալը, որ մեծ հանդէսով է կատարուած:

Նորահարսի շորեր հագցնելը, «կիրաքաշի» (երեսքրիչ, որի ծայրերից բռնուած են նորապաշտեանները) տալը, պսակ տանելու ժամանակ նուագած տխուր եղանակի դադարեցնելը, ժամհարի հետ սակարկելը, որը եկեղեցու դուռը բաց անելու մենաշնորհն ունի, եկեղեցում թուր բռնելը և այլն, նկարագրած են ամենայն հաւատարմութեամբ: Իսկ ձէսերը, սովորութիւնները ամեն մի արարողութեան ժամանակ ամենայն ձշտութեամբ:

Պսակից յետոյ պարեր և խաղեր են սարքուած փոքրիկ ներկայացման հետ միասին. օր. շահն է գալիս իր զինուորներով և յանկարծ կեղծ միջուքը այլուած է, կամ գլխին ջուր են թափում, մեծ զուարճութիւն պատճառելով հանդիսականներին:

Հետեւեալ օրը թագաւորը թախտի է նստում, դատաւարութիւն անում իր ծառաներով և սրան նրան մեղազրելով, մեծ տուգանքներ բարդում և արձակում կամ ազատում փրկանք ստանալուց յետոյ:

Ահա Աշտարակի հարսանիքի նկարագրութիւնը, որից

միայն աչքի ընկնող կէտեր են բերուած:

Այսպիսի մանրամասնութեամբ նկարագրուած են և միւս հանդէսները: Սօս և Վարդիթերի մէջ մարտի 15-ից սկսուած է մինչև բարիկենդանի օրերը եղած բոլոր տօները հանդէսները, ուխտագնացութիւնները և սովորութիւնները նկարագրել և բոլոր տօներն էլ իբրար յետևից՝ օրացոյցի մէջ յիշուած տօների կարգաւորութեամբ: Պակաս ֆնացած տօները նկարագրուած է «Հացի խնդրի» մէջ, որի յառաջաբանում գրուած է. «Սօս և Վարդիթեր» վիպասանութեան մէջ Արարատեան նահանգի սովորութիւնները նկարագրելուս վիպասանութեան պահանջմանց (?) համեմատ պակաս էր ֆնացել բուն բարեկենդանից մինչև ծագկազարդ», և այս վիպասանութիւնով տալիս է պակաս ֆնացած նկարագրութիւնը: Գիտմամբ «Հացի խնդրի» նիւթը վերցնում է 40-ական թուականներից, որպէսզի մի որոշեալ ժամանակի կիսնքը ամբողջապէս նկարագրած լինի:

Պոռտանը այս սովորութիւնների նկարագրութիւնների հետ տալիս է նաև շատ աւանդութիւններ, ոչ միայն մօտիկ ժամանակից, այլ և շատ խորն անցեալից, այսպէս օրինակ՝ յարդագողի ճանապարհի բացատրութիւն, քառասունքի նշանակութիւն, Մարգագողի մասին աւանդութիւն (Կոռուածաղիկ), թեղի ծառի՝ որպէս թուի մանուկի պաշտամունք, օձերի մասին աւանդութիւն, Արագածի և Մասիսի օձերի կռիւը (Ցեցեր), չար աչքի աղօթք (Բղղէ 46) ողբեր (Կոռուածաղիկ 125), Օրորոցի երգ, ՎարդաՎառի երգ (Սօս և Վարդիթեր) սր, արժէք նրա բոլոր վէպերից հաւաքել մի գրքի մէջ:

Մի խօսքով տեղական կեանքի որևէ կողմ կարելի է գտնել Պոռտանի վէպերի մէջ, և եթէ մէկը ցանկանայ ուսումնասիրել Արագածոտն գաւառի հայկական կեանքը, անպատճառ ձեռքի տակ պիտի ունենայ Պոռտանի վէպերը, որպէս մի որոշ շրջանի վաւերաթղթեր, թէև անշնորհ կերպով ժողոված, առանց որևէ կարգաւորութեան:

Ահա ինչու համար Պոռտանի վէպերը անմեռ կմնան, հէնց միայն այդ կենդանի երակի շնորհիւ:

Ե.

Հացի խնդրել վերլուծութիւնը. բովանդակութիւն, բնաւորութիւններ. Սաքօն և նրա գործած ալլանդակութիւնները: Մովրովի բնաւորութիւնը— կամքի թուլութիւն, կաշառակերութիւն: Խէչանի բնաւորութիւնը.— հիւրասիրութիւն և պարզասրտութեան գծեր: Երկրորդական բնաւորութիւններ. գաղափարները. վէպի թերութիւնը:

Պոռչեանի լեզուն. ոճի բնաւորութիւնը. բառարանի հարստութիւնը. քերականական անկանոնութիւններ. տձև դարձուածներ:

Պոռչեանի վէպերից ամենից շատ յաջողուել է Յեցերը*), որի մէջ տիպերը բնական և նոր էին մեր գեղարուեստական գրականութեան մէջ (Բալասան աղէն), գործողութիւնները կենդանի, նկարագրութիւնը յաջող, մի ամբողջութիւն է ներկայացնում այս վէպը, թէպէտ տենդենցիոզ, թէպէտ հեղինակին յատուկ աւելորդարանութիւններով՝ մի կոյտ հայհոյանքներով: Այս յաջողութիւնը պէտքէ բացատրել նրանով, որ Յեցերը բացասական կեանքի նկարագրութիւնն է, իսկ գիտենք, որ հիւանդոտ մթնոլորդի պատկեր տալը Պոռչեանին շատ է յաջողում: Որովհետև Յեցերի մասին համեմատաբար երկար խօսուեցաւ, ուստի առանձին վերլուծութեան համար կարելի է վերցնել Հացի խնդիրը, որը Յեցերից յետոյ արժանաւորութեան տեսակէտից երկրորդ տեղը կարելի է զատել: Այս վէպը ոչ միայն Սօս և Վարդիթերի շարունակութիւնն է կազմում, այսինքն ժողովրդական կեանքի նկարագրութեան լրացումը, ինչպէս հեղինակն է ասում, այլ և ինքն ըստ ինքեան մի գեղարուեստական արտագրութիւն է ներկայացնում:

Fabula-ն հարուստ և հետաքրքրական է:

Աշտարակում յայտնի գերդաստանի նահապետ Խէչանը եղբօր հետ արդար վաստակով մեծ հարստութիւն էր ձեռք բերել: Եղբօր մահուանից յետոյ հարստութեան միակ ժառանգ մնում է Խէչանի Հեղնար աղջիկը, որն ոչ այնքան

*) Թէև ոմանք համարում են Սօս և Վարդիթերը, իբր թէ նրանով է յայտնի դարձած:

գեղեցկութեամբ, որքան հարուստ ժառանգութեամբ շատ երիտասարդների իղէալն էր դարձել:

Մի բարեկենդան օր Խէչանը գիւղի տէրտէրի և ծերունիների հետ խնջոյքի նստած ուրախանում էր: Ներկայ էր գիւղի պատուելին իր աշակերտներով, որոնցից մէկը Սմբատ անունով իր եռանդուն խաղերով և երգերով այնքան է ոգևորում Խէչանին, որ վերջինս, ամենքի ներկայութեամբ իր աղջկանը, գիւղական սովորութեան համաձայն, Սմբատի հետ «բաշխարթամայ» է անում: Փոքրիկ Սմբատը այնուհետև Խէչանի ընտանիքի անդամ համարուելով, շարունակ նրանց մօտ էր լինում, որ առիթ եղաւ կամացկամաց մտերմանալու Խէչանի քրոջ աղջկայ Հերիքնազի հետ (սա իր այրիացած մօր հետ Խէչանի տանն էր ապրում), և վերջն էլ այդ մտերմութիւնը սիրոյ փոխուեց:

Երբ Սմբատը երկար ժամանակ անցնելուց յետոյ իմանում է Հեղնարի հետ նշանուելը, որոշում է խուսափել նրանից: Իսկ Հերիքնազը սրբապղծութիւն էր համարում ճագատագրին հակառակելը, ուստի աշխատում էր մի կողմից իր մէջ վառուած զգացմունքը խեղդել, միւս կողմից՝ Սմբատի և Հեղնարի մէջ մարած սէրը զարթեցնել: Գիւղի երիտասարդների մէջ միայն հարուստ և պարծենկոտ Արշակին էր յաջողուել Հեղնարի սիրտը գրաւել շնորհիւ այն տեսակցութիւնների, որ տեղի էին ունենում գիշերները «զրիջակի» միջոցով, թէև անհետևանք էին մնում շնորհիւ մի քանի խոջընդոտների: Վերջապէս իրար ատող սրտեր՝ Հեղնար և Սմբատը մի փառաւոր օր եկեղեցի են գնում ձեռք ձեռքի բռնած, բայց յանկարծ գործակալի և մովրովի հրամանների համաձայն պսակը խափանւում է:

Այստեղից արդէն սկսւում է դրաման: Պսակի խանգարողը միկիտան Սաքօն էր, մովրովի հաւատարիմ օգնականը, որը Խէչանի հարստութեանը տիրանալու համար դիմել էր այդ միջոցին: Ահա այդ պատճառով է, որ պսակն արգելուց յետոյ, Խէչանի աղջկանը առաջարկութիւն է անում: Եւ երբ անձնական միջամտութիւնը, պարգևները ոչինչ չեն օգնում, վճռում է աւազակների միջոցով փախցնել, չնայած

որ այդ ևս անյաջող է անցնում. սակայն այդ անյաջողութիւնները եւանդ ու ոգևորութիւն են ներշնչում Սաքօյին որոնելու նոր, վատթարագոյն կորստաբեր միջոցներ: Խէչանին մարդասպան ճանաչել տալով, շղթայակալ բանտ է ուղարկում և իր յաճախակի այցելութիւններով կարողանում է բանտի խոնաուութեան մէջ մաշտող Խէչանի սիրտը գրաւել, բարեկամ ցոյց տալ, նրա աղջկանը և հարստութեանը տիրանալու համար, բայց բոլոր հնարները ի գուր անցան: Սաքօն խուսափեց արդարագատ քննիչի դատապարտութիւնից, անցաւ Պարսկաստան իբրև պարսիկ կրօնաւոր:

Խէչանը վերջապէս ազատուում է, բայց բոլորովին մաշուած, ուժասպառ եղած. նա մեռնում է իր աղջկայ գերեզմանի վրայ: Այնուհետև Սմբատը ամուսնանում է իր առաջուայ սիրած աղջկայ՝ Հերիքնագի հետ:

Հացի խնդրի մէջ, ինչպէս երևում է բովանդակութիւնից, բոլոր գործողութիւնները պատուում են գինեվաճառ Սաքօյի անձի շուրջը, որի անունով իսկապէս վէպը պիտի կոչուէր: Վէպի մէջ սրա կեանքի մանրամասնութիւնները չէ նկարագրուած. ընթերցողին երևում է մէկ 12 տարեկան հասակում անպիտանութեան կամ գողութեան պատրուակով գինեվաճառների խանութների առաջ քարշ գալիս, մէկ էլ իբրև գինեվաճառ Սև ջրի մօտ: Մանկութեան ժամանակ ոչ մի հովանաւորող ձեռք չունեցող և սանձարձակ կեանքին անձնատուր պատանին պիտի ունենար, անշուշտ, այն յատկութիւնները, որ ունէր նա:

Շուկայում տեղի ունեցող գէպքերին մասնակցողը և փողոցային շրջմոլիկների անբաժան երիտասարդ Սաքօն ձեռք էր բերել գործելու վարպետութիւն և հմտութիւն: Նորա բնական ընդունակութիւնը, փորձառութեամբ ձեռք բերած կարողութիւնները գործադրում էին միայն մի նպատակի համար՝ որքան կարելի է շատ փող վաստակել, մեծ կարողութեան տէր լինել: Նրա աչքում հարստութիւնը ներկայանում է մի իզէալ, որին հասնելու համար անձն անգամ չի խնայում: Սաքօյի կատարած չարութիւնները բըղխում են փող վաստակելու տենչից: Նա Խէչանի դէմ թա-

կարդնել է լարում ոչ թէ աղջկան տիրանալու, այլ նրա կարողութիւնը ժառանգելու համար. «Խէչանի աղջիկը չեմ առնում, նրա մալ ու դովլաթը պիտի լինի իմ կնիկը» (183): Այսպէս փողամոլութիւնը կուրացրել է Սաքօյին տեսնելու առաջն ընկած թշուառին, խլացրել է լսելու հարիւրաւոր աղքատ գիւղացոց արդար բողոքը հարստահարութիւնների համար և մեռցրել էր խիղճը արդար դատաւոր լինելու այն դէպքում, երբ բանտի խորշերում խեղճերին փթեցնելու և չարչարելու համար ծրագիրներ էր կազմում և գործադրում: Բնաւորութեան այս կողմը աղբիւր է ծառայում ֆիացած գծերին. փող կորզելու համար ոչ մի միջոց չէ խնայում և փող վաստակելու տենչը արդարացնում է բոլոր ձեռնարկութիւնները: Այս ձիգութեան սկզբունքն ունէր Սաքօն իր գործունէութեան նշանաբան:

Նեղութեան մէջ ձգել, բանտարկել տալ ամիսներով օրուայ վաստակով կերակրող գիւղացուն, կուռեցնել մարդկանց միմիանց հետ, նահապետական օջախի բաժանման պատճառ դառնալ աւելի մեծ չափով օգտուելու համար, այդ յատուկ էր Սաքօյին, որովհետև այդ կեղտոտ ընդունակութեան հետ նա ունէր և քաղցր լեզու, շողոքորթ վերաբերմունք, որով ծածկում էր իր սրտի չարութիւնը: Կրքերին յագուրդ տալու համար նրան հարկաւոր էր մի ուժեղ բազուկ, մի հզօր պաշտպան, որի միջոցով կարողանար կատարել անպիտանութիւններ կամ պէտք եղած ժամանակը նրա հովանաւորութեանը դիմէր. այդպիսի մէկը մովրոֆն էր: Սաքօն հեշտութեամբ կարողացաւ նրան իր կողմը գրաւել, ցոյց տալ փողի կարևորութիւնը. ձեռք բերեց նաև լրտեսներ, գործիք շինեց թէ գիւղական վաշխառուներին և թէ «խղճմտանքը մեռած եսաւուրներին»: Սրան յաջողուում էր գլխաւորապէս այն պատճառով, որ ունէր ստորանայու չափ կարողութիւն, սուր միտք և ինտրիգներ լարելու հմտութիւն: Միանգամից մի քանի գործ չէ սկսում, բայց և դադար էլ չունէր. «Եզուրոսի շան պէս բերաններին մտի կտորը վէր չբցինք և շուաքի բամակիցն ընկնենք», ասում էր նա:

Ռուս-Պարսկական պատերազմը Սաքօյի և մովրոֆի

տենչանքներին լիառատ բաւականութիւն էր տալիս. յանուն պատերազմի կեղեքում էր ժողովուրդը: Երբ մեղաւորի խնդիրը մէջ տեղ է գալիս, Սաքոյի աչքում ոսկու նշոնակութիւնը աւելի ևս մեծանում է, նրա մէջ հաստատուում է այն համոզմունքը, որ համրին լեզու, կոյրին աչք տուողը ոսկին է և վերջապէս այն է միակ աստուածը, ուստի հրաման է հանել տալիս, որ 184... թուականի «պօլիմպերեալ», որ առաջուց ժողոված ունէր և բաժանում էր կրկնապատիկը ստանալուց յետոյ, վճարողը կարող է շքանշան ստանալ, իբրև պատերազմին մասնակցող: Այսպիսով գրգռում է գիւղացոց պատուասիրութիւնը, չզլանալով նաև մեղալը ստանալու համար իր ցոյց տուած աշխատութեամբ կամ «սըր-տառուչ եղբայրական միջնորդութեամբ» գիւղացոց աչքը կապել և մէկի փոխարէն տասը շահել: Նրա այս եղբայրական միջնորդութիւնը գործադրուում էր նաև յօգուտ աւազակների, որոնց յարմարութիւն և գիւրութիւն էր տալիս կողոպտելու և թալանելու: Այս մտերիմ մարդկանց շնորհիւ ուղում էր փախցնել Հեղնարին, տէր լինել Խէչանի հարստութեան. և նա չէր ցաւում, չէր խղճահարում անմեղներին իզուր տեղը դատապարտելով, այլ ցաւում է, որ ծրագիրները անկատար են մնում և նա զրկում է Խէչանի հարստութիւնից ու վերաւոր գազանի մահամերձ ոյժի թափով նա վերջին փորձն է անում, խորհուրդ է տալիս միամիտ մովրովին Երևանի բերդն ուղարկել ծերունի Խէչանին և ազատել միայն այն ժամանակ, երբ կտիրանան նրա շարժական և անշարժ կալուածներին:

Իրերի գրութիւնը փոխում է: Այս քայքայուած մըթ-նորդը ուշադրութիւն է գրաւում, ճնշումը և հարստահարութիւնը ծնում են բողոքողներ, ժողովրդի անհուն վերքերը հրաւիրում են բուժիչներ. գալիս է քննիչը իր արդար գատաստանով: Եւ Սաքօն, որ երկարատև անիրաւութեան ու չարագործութեան պատճառով բթացրել էր ամեն մի առաքինի գգացում և զբսից ու ներսից ոչ մի բողոք չլսելով մաշուել էր բարոյապէս, այժմ վերջին ոյժերի լարումը ապարդիւն գտնելով, հեռանում է օտար երկիր: Սաքօն,

ձիշտ է, խոյս է տալիս մարմնական պատժից, բայց բարոյապէս նա տուժում է: Պարսկաստանի խորքերում «մի մեծ գիւղի մօլլայ է. նա շատ թշուառութեանց պատճառ է դառնում, ամեն օր իր գեղականաց հետ կուլներ է անում և բոլորին ձանձրացրել է»:

Այս տիպի մարդկանցից է մովրովը, նահանգի կառավարիչը: Երկար տարիներ ծառայած, բացի կաշառակերութիւնից ոչ մի փորձութիւն ձեռք չբերած աստիճանաւոր է. վերին աստիճանի թոյլ կամքի տէր և գործիք դարձած Սաքօյին, թողնելով բոլոր վարչական գործերը նրա տրամադրութեան տակ: Սաքօյից նա սովորում է փող կորզելու նորանոր միջոցներ ու հնարներ և միևս կողմից էլ աշխատում էր Երևանում նստած իշխանների սիրտը շահել. «շատ զալուհնա էս Սաքօն, թէ որ սրա պէսները չլինէին, ինչ պիտի լինէր մեր հալը, մենք քաղցած կը զկուտայինք», այսպէս էր հաւատացած մովրովը: Սաքօյի հետ միացած հարստահարութեան ամեն մի նոր միջոց սրբագործում էր պետութեան հրամանով, թէև իր միամտութեան շնորհիւ չնչին մասն էր ստանում միայն:

Իբրև վարչական մարդ հեռատես չէ. գիւրահաւատ է և ոյժ ու հնարաւորութիւն չունի կեղծիքները իմանալու. երկար մտածելու կարողութիւն էլ չունի, այլ ուրիշ հնարած խարդախ միջոցների վրայ դարմանում է և, ըստ կարելոյն, իր աշակցութիւնը ցոյց տալիս:

Այս տիպերի հակապատկերն է ներկայանում Խէչանը իր ընտանիքով. իբրև նահապետական ընտանիք, առատ բարիքներով, տան դռները միշտ բաց էին ամեն մի օտարականի կամ աղքատի առաջ: Խէչանի միակ փառասիրութիւնը նրա հիւրասիրութիւնը ու պարզասրտութիւնն էր: Սասամբ ծերութեան հասակը, մասամբ էլ որդիների պատճառած ցաւը, որոնք վաղուց հեռացել էին այս աշխարհից տանելով իրենց հետ ծնողական սիրտը, մաշել և զգայուն էին դարձրել Խէչանին, այնպէս որ փոքրիկ հարուածից նրա սիրտը ապակու պէս փշրում էր: Ուրախութեան ժամանակ, երբ լսում է փոքրիկի երգը, յիշում է իր սրբիկներին, իրեն պահել

չի կարողանում, արտասուեախառն գրկում է երեխային և իր որդիները մահը ողբում. «*փառք իրան... ինչ կլինէր չորսըցս իրեքին իրա բաժին վերցնէր, Սմբատին էլա թողնէր մեղ մխիթարանք*»: Եւ ծերութեան հասակը քաղցրացնելու և խորին ցաւը մեղմացնելու համար, որոշում է մինուճար աղջկանը տալ գրկում սեղմած, ըոպէսպէս որդեգրած երեխային:

Երիտասարդութեան և ծերութեան օրերում նա չի մասնակցել համայնքի վերաբերեալ խնդիրներում. նա չէր ցանկանում ոչ տանուտէր և ոչ էլ երեցփոխ լինել, որ չլինի թէ «*սխալմունքով գանձանակի կամ մոմի փողիցը մի սև գրոշ խառնուի ջերի սև փողերի հետ ու խարջուի. չէ սր իմ հալալս կը հարամուի, իմ տունը կ'քանդուի*» (66):

Այս աստուածավախ նահապետի հսկողութեամբ կառավարող ընտանիքի խաղաղութիւնը վրդովում է չար սատանան, որից յետոյ ընտանիքը կրում է իրար յաջորդող մէկը միւսից սարսափելի աղէտներ և վերջանում է Խէչանի մահուամբ:

Երկրորդական տիպերից են Սմբատը, Հեղնարը և Հերիքնազը: Սմբատը երիխայ ժամանակից ներկայանում է մի վառվառն, համարձակ տղայ. աղքատ ընտանիքի զաւակ է, բայց ունի հարուստ սիրտ: Ընկերների մէջ նրան մատով էին ցոյց տալիս իբրև լաւ ջիրիղ խաղացող և համեստ ու բարի բնաւորութեան տէր. 16 տարեկան հասակում, օրինակ, ամօթ էր համարում նշանածի մօտ գնալը կամ նրան տեսնելը: Սմբատի մէջ զարգացած է պատուասիրութեան զգացումը, նա իմանում է Հեղնարի դաւաճանութիւնը, այրում, խորովում է և իր դառնութիւնը ժողոված բռունցքի մէջ թափում է Հեղնարի սիրտը խլող Արշակի գլխին: Այս քաջութեան և ասպետականութեան հետ ունի նաև պարտաճանաչութեան գաղափար և պարզամտութիւն:

Ինչպէս Սմբատը իդէալացրած ներկայացուցիչ է հանդիսանում գիւղական երիտասարդութեան, այդպէս է և Հերիքնազը, իբրև ներկայացուցիչ գիւղական ամօթխած

սեռի, իսկ իսկական հարուստ աղջկայ տիպ Հեղնարն է, ծածկամիտ մի աղջիկ: Սմբատին չի սիրում, որովհետև ինքը հարուստի աղջիկ է, աղքատ ընտանիքում չէ ուզում հարս լինել. «*Սմբատն ինձ արժանի չի, ես քնած մոլորածի կնիկ դառնալու չեմ. իմ հօր հարստութիւնի տէրն ես եմ, ես կուզեմ, որ իմ մարդը գիւղամիջումը մի անում ունենայ, ինձ էլ խանում ասեն, մեր դռանն էլ մենծաւորներ վէր գան...*» (126)

Վէպի մէջ երևան են գալիս նաև գիւղական բահանան, տանուտէրը, ռամիկը, թուրքը, աւազակը, որոնց բնաւորութիւնները, ինչպէս մի անգամ նկատեցինք, բնական և կենդանի են: Բնաւորութիւնների այսպիսի յաջող նկարագրութեան և նիւթի հետզհետէ զարգացման պատճառով, համեմատական չափով վերցրած, Հացի ինդիքը միւսների նկատմամբ բարձր է, բայց և նոյնպէս վարակուած է միւսներին յատուկ ախտով, այսինքն կան անբնական տեսարաններ, աւելորդարանութիւններ, դիմումներ, ընդհատումներ: Այսպէս օրինակ՝ անբնական և հոգեբանօրէն անհասկանալի է այն տեսարանը, երբ Հեղնարը լսում է պսակի արգելումը, մոռանում է մի ըոպէ դէպի Սմբատը տաճած չափազանց ատելութիւնը և այդ վայրկեանին նրան սիրում է այնպէս, «*որ երբէք չի սիրել ոչ ոք նրանից աւելի...* դէն ձգեց գլխից հարսնութեան քօղը, սուր ձիւ արձակեց և թուլացաւ գետին ընկաւ» (226): Նոյնպէս և Սաքօն, երբ չի կարողանում նպատակին հասնել՝ Հեղնարին առնել, կատաղում, բորբոքում է այդքան անյաջողութիւնների համար, դէս ու դէն է ընկնում, բայց նոյն գիշերը էլի հանգիստ քնում է (218): Եւ վերջապէս գլխաւոր գործող անձի՝ Սաքօյի բնաւորութիւնը բաւականի միակողմանի է. զարգացած է նրա մէջ միայն փողասիրութիւնը, նա ոչ ներքին մաքառում ունի, որովհետև չարութիւնները յաճախ մեքենայաբար է անում, որ պարզուէր նրա ներքին աշխարհը և ոչ էլ նրա դէմ կանգնած է մի բարոյապէս ուժեղ անձնաւորութիւն, որպէսզի մաքառումը աւելի ուժգին լինէր, վէպը աւելի հետաքրքրութիւն ստանար:

Բացի սրանից այդ գեղեցիկ նիւթը ծանրաբեռնուելով շատ աւելորդ մասերով, մասամբ կորցրել է իր նշանակութիւնը. այդ տեսակէտից գովելի է գերմաներէն թարգմանողի արած փառաւոր կրճատումները: Եւ իրօք, ինչ կարիք կար պատմութեան թիւը կտրել, ցոյց տալու համար այն դժուարութիւնները, որ հանդիպում է գիւղական կեանք նկարագրողը կամ ցոյց տալ ժողովրդական նիւթեր ժողովելու կարեւորութիւնը (121): Առանց խզճահարուելու կարելի է դուրս ձգել 3, (127—134), 20, 28, 32, 43 և այլն գլուխներ, երեսներ, ձգձգուած պարբերութիւններ: Ցանկալի էր նոր հրատարակած տեանել, բայց կրճատած, փոփոխած, ընթերցանութեան համար սիրելի գիրք դարձնելու համար:

Չնայած այս թերութիւններին, վէպի մէջ շօշափած երկու՝ մէկը միւսից կենսական գաղափարներ, արտայայտութիւն են գտել համարեա անկախ վիպասանից, որովհետև հեղինակի նպատակը եղել է 40-ական թուականների Աշտարակի կեանքի պակաս մնացածը արձանագրել: Առաջինը՝ գիւղացոց տգեղ սովորութիւնն է պախարակում, երբ նոյն իսկ օրօրոցի երեսային նշանում են, այդ բաշիբարթամայ կոչուած յիմար սովորութիւնը, որը վերջնապէս վրայ է, և երկրորդ գաղափարը պարզուած է յանձին միկիտան Սաքօյի: Վիպասանը տուել է չարագործութեան մի այլ պատկեր, քան յետոյ արել է Յեցերի մէջ, միևնոյն ժամանակ ուզեցել է ցոյց տալ արդարագատութեան տարած յաղթանակը: Թէպէտ Սաքօն խուսափում է արդարագատութեան վճռից և նոր չարութիւնների պատճառ դառնում, յամենայն դէպս չպիտի ընդունենք, որ վիպասանը «բարոյական գեղեցիկ պահանջը» չի կատարել, ինչպէս գրում է պ. Քաւրամեան, որովհետև դրանից աւելի ինչ պատիժ, երբ դիւահար եղած Սաքօն մօլլայի հագուստով չարութիւն է անում Պարսկաստանում. այս մի դատավճիռ է, որպիսին մարդկային միտքն ըմբռնել անգամ դժուարանում է. Կայէնի պէս նա հալածական ու թափառական կեանքով տանջում, է սպասել ուրեմն, որ նա նորից հանդէս գայ, նշանակում է վի-

պասանից պահանջել, որ պատկերացնէ գեհնը իր ամենայն այլանդակութեամբ և ճիւղահերով:

Գալով Պոռոշանի վիպասանութիւնների գրութեան ոճին, լեզուին, պէտք է նկատել, որ բոլորն էլ, քիչ բացառութեամբ, կրում են հեղինակի յատուկ գրօշմբ: Նրա ժողովրդական բարբառով գրած վէպերի ոճը կենդանի է, աշխոյժ, թէև երբեմն անմշակ ու ձգձգուած. ինչ հաւատարմութեամբ նկարագրել է կեանքը, նոյնն էլ պահել է ոճի նկատմամբ. խօսում է գիւղացին, քահանան, ծերունին, երիտասարդը և ընթերցողը կարծում է, թէ իրեն հետ են գրուցում և ոչ մի կեղծութիւն չի նշմարուում: Վիպասանը աշխատել է գիւղացու արտասանած միտքը իր ամբողջութեամբ և խօսակցական եղանակով տալ, թէև արտասանութեան, հնչիւնների վրայ պէտք է որ առանձին ուշադրութիւն դարձրած չլինի, ուստի մեծ քանակութեամբ արձանագրուել են շատ դարձուածներ, ասացուածներ, առածներ, որ ցանկալի էր վէպերից ժողովել: Վերջիններս մի քանիսը տարածուած են, իսկ միւսները յատուկ Աշտարակեցոց. սօ, սատանախար Կարբեցի... օրական քանիսի գլուխն են անլուայ կլէկում, դատարկ փայտէն շունը չի հաչալ, մինչև շունչդ եղունգիտ ծայրին է (կենդանի ես), կրակի առաջին չախմախի չեն տալ, ընկերների տակը ջուր կապեց (խարեց) կովը հորթին, հորթը կովին, գլուխը տանի նախարածին և այլն և այլն, որի ժողովածուն անչափ նիւթ կմտտակարարէ լեզուով զբաղուողներին, որովհետև իրենց առաջ ունեն մի գաւառաբարբառի ժողովածու, հարուստ թէ բառարանով և թէ ստուգաբանական ու համաձայնական կանոններով: Հարուստ է բառարանը, որովհետև մանրակրկիտ գիտողութիւնների արդիւնքը արտայայտելու համար հարկաւոր են բառեր, և Պոռոշանը ոչ թէ ստեղծում է ինքը, այլ ժողովրդի սեփականութիւնն է տալիս: Կուսածաղիկի մէջ էջ 276 մօտ քան, կամ Սկիզբն Երկանցի մէջ էջ 53 մօտ 40 ծաղիկների անուն է տալիս. նոյնչափ էլ ուրիշ տեղ խաղողի տեսակ-

ներ և այլն: Քերականական ձևով հարուստ է, որովհետև ընթերցողի հետ գիւղացին է խօսում կենդանի կերպով աշխատանքի ժամանակ, խաղաղ ժամանակ, կուռի բույսերին, ուրախութեան, տխրութեան և ուրիշ վայրկեաններում:

Իժմախտաբար ոճի այդպիսի կենդանութիւնը պահւած չէ վերջին զրական լեզուով գրուածքների մէջ, որտեղ բանաստեղծական ոճը երբեմն ընդհատուած է անհարթ ձևերով, բառերի սխալ դասաւորութեամբ և կամ լրագրական անձոնի լեզուի ազդեցութեամբ առաջացած դարձուածներով: Քերականական անկանոնութիւններ պատահում են նախ՝ բացասական մասնիկի նկատմամբ, որը մեծ մասամբ բառերի սկիզբն է դրուում. նա չի ականջ արեց, արանջիքը այգիները չը ման եկան, չէին անգամ ուշք դարձնում և այլն, և երկրորդ՝ յատկացուցչի և յատկացեալի նկատմամբ, օր. լեզուն բացուեց Սամփոնի. յետոյ յաճախ ենթական նախադասութեան վերջն է դնում. չորս սենեակներ ունի տունը, յարձակուեց և կամեցաւ իջեցնել Ֆարմասոնի գլխին Վարդանը:

Յաճախ պատահում ենք անկանոն հոլովումներ, երևի 60-ական թուականների սրբազան ժառանգութիւնն է, որ Պոռեանը չի ուզեցել մոռանալ. օր. մարդիս, մարդի, սրբութենի, աղքատութենի, կամ «խօսելից յետոյ, բարձրացնելից յետոյ, ստանալից և այլն. գործ է ածում նաև գրաբար բառեր, որոնց հետ և անձոնի բառեր, օր. շինտած, այլանդակուացել են, պատրուակուել և այլն: Սովորական է նաև որոշիչը բաժանել որոշեալից, որ երբեմն անմիտ բան է դուրս գալիս. օր՝ կանաչ Աստուծու փռած խալիչան և այլն:

Այս անկանոնութիւններից զատ կան նախադասութիւններ և պարբերութիւններ, որ այլանդակ կազմութիւն ունին. օր՝ 1. «եթէ իրանց բնատուր ընդունակութիւնով մասնաւոր գրավարութեան շնորհք ունեցան, այն է՝ որ փիլիսոփայական գիտութիւնները կուլ են տուել», 2. Վաղարշապատի գիւղում մտրակն խաղացնելով հպարտ-հպարտ, կամ թէ՛ Վանքի ձրի եկած գարու շնորհիւ նստում է նա իր գեղացած պատկերի նման ձիու վրայ («Կոճ.» 187:) 3. Հաւա-

նական է, որ Սեմիգարի բարձր հասակը, կեռ-կեռ յօնքերը... յափշտակեցին երիտասարդ զարգարի ուշքն ու միտքը, երբ նա Փիլուսի երկայնափող, բախչասարայ, անսխալական հրացանն արծաթի օղբով զարդարելուց յետոյ՝ մի օր էլ պատուէր ստացաւ չափել նորա հրեշտակազեղ դուստր Սեմիգարի հոլանի բիլակը, հնուց մնացած ջարդ սակիներից աղջկայ համար մի ապարանջան շինելու» (Բղղէ 210):

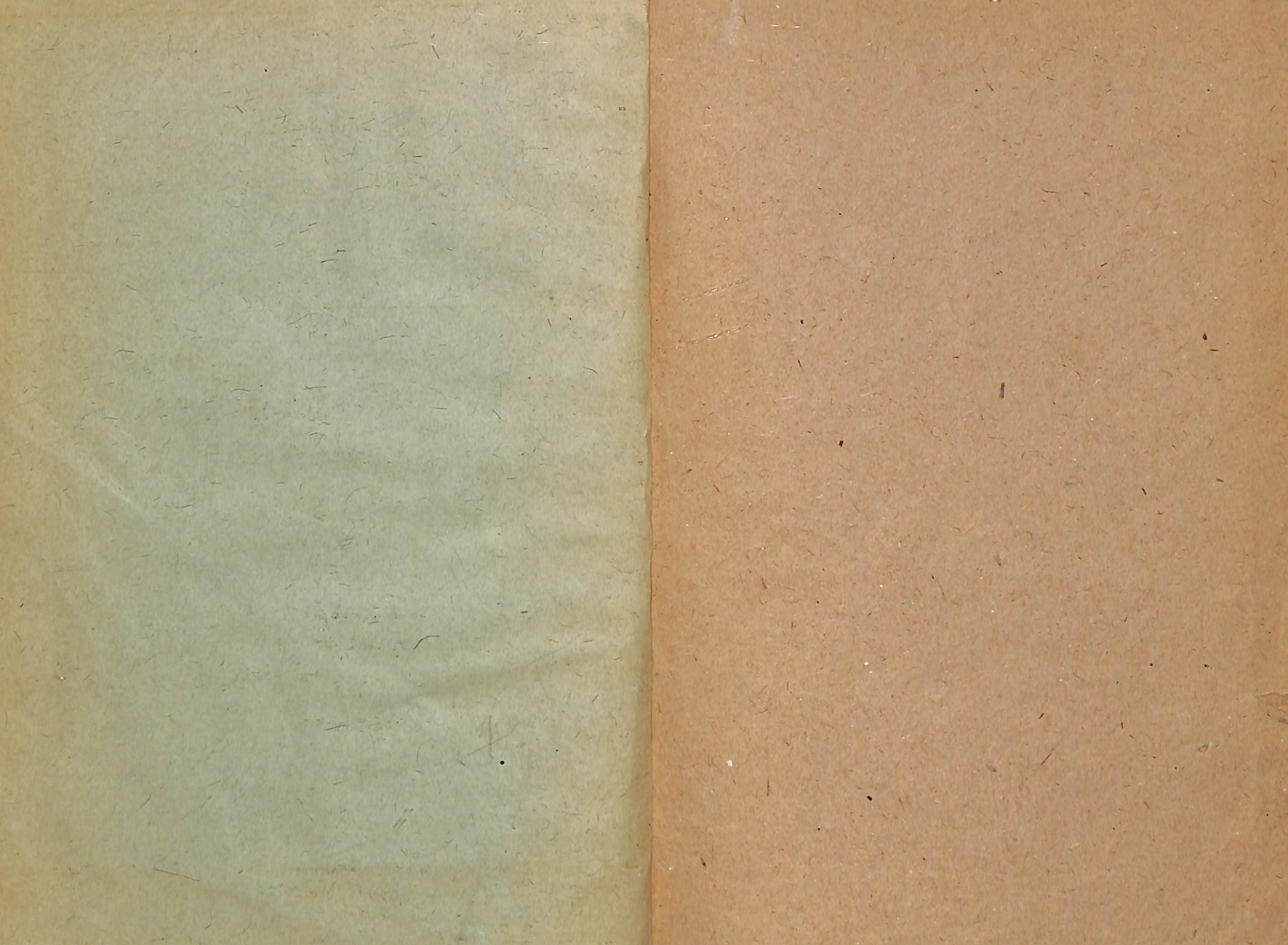
Քիչ չեն պատահում նաև կեղծ կլասիք ձևեր, որ գեղեցկութեան փոխարէն աչք են ծակում. օր՝ Մորիէոսի շաղտուած խաշխաշի փոշին արդէն իր ազդեցութիւնն էր արել... (Ցեցեր 312): Այս բույսի գեղեցկութիւնն իւր գահը դրել է Սօնայի երեսին» (55), Կ. Պօլսի հայութեան կաթսայի տակ մոխրի մէջ խոր անթեղնած հուրը յետ բացուած էր ի շնորհս Սահմանադրութեան (Սկ. եր. 22), Ներսէս աշտարակեցի արքեպիսկոպոսը, որի գառն մահուան յիշատակը դեռ չէ լուացուել ամեն հայի յիշողութիւնից, գլուխը յետ էր դրել այդ գաղթականութիւնն իրագործելու համար (Շահէն 30), բնութիւնը մայիսին աւելի առաջնորդում է պատանի սրտին դէպի հակառակ սեռի քաղցրութիւնը (39):

Երբեմն էլ խաղ է արել նախադասութեան հետ, երևի պօլսեցիներից վերցրած, օր՝ մտաւ տեղը, մի քիչ միջի մատովը քորեց ընդը, ասեց ես կգտնեմ սրա ճար ու դեղը, երբ որ թագայ գինին կը լցուի գեղը, կչորանայ կանաչի ծեղը, Արշաւիքին կքցեմ նեղը, որ չի հալցնեն մօր Սօսի սրտի եղը (Սօս և Վարդ. 44), և այսպիսի խաղերի ժամանակ զոհել է քերականութիւնը (61, 73): Բարեբաղտաբար Պոռեանը վաղուց է վերջացրել այդպիսի ձևեր գործ ածելը, թէև յետոյ դրա փոխարէն գրական ուրիշ ջանքերով է արել օր. ոչ մի նարտարարուեստ իր բնական հանճարի նարտարութիւնը նարտարամուտ կերպով գործ դնելուց...» (Յուն. 171):

Կան և երկմիտ նշանակութիւն ունեցող նախադասութիւններ, որ համարում ենք սպազրական կամ սխալ կէտադրութիւնից առաջացած սխալներ: Պոռեանի գրութեան ձևի, ոճի մասին այսքանը բաւական համարելով, որովհետև

մասամբ իր ժամանակին գնահատուել է, վերջացնում ենք պ.
Ա. Չօպանեանի՝ մեր զեղարուեստագէտ քննադատի ընտրող
խօսքերով. «ոճը, անհաւասար ու պիտակ, ժողովրդական
պատկերալից դարձուածքներու կը միացնէ պատուելիա-
կան ճոռումաբանութիւններ և հեռու է այն միացայտ, հա-
մասեռ հզօր ժայթքումն ունենալէ, որ Արովեանին ոճը
կ'որակէ»:

«Ազգային գրադարան»

NL0389282

70.890